

Detektory

- **Kalorymetry :**
  - rozwój kaskady
  - kalorymetr elektromagnetyczny
  - kalorymetr hadronowy
  - budowa kalorymetru
- **Liczniki Czerenkowa**
- **Układy detektorów**
- **Przykłady wielkich współczesnych detektorów**
- **Wybrane eksperymenty ostatnich lat**

Lidia.Goerlich@ifj.edu.pl

Instytut Fizyki Jądrowej PAN

Metoda pomiaru :

Pełna absorpcja energii padającej cząstki pierwotnej

(destruktywna metoda pomiaru energii – cząstka pierwotna jest absorbowana w materiale detektora, "nie istnieje" po zakończeniu pomiaru)

Cząstka pierwotna oddziałuje z materiałem detektora, co w konsekwencji prowadzi do kolejnych generacji cząstek wtórnych (kaskad cząstek wtórnych), które w końcowej fazie w procesach jonizacji / wzbudzenia ośrodka generują mierzalny sygnał proporcjonalny do energii cząstki padającej.

Kalorymetry :

- Pomiar energii cząstek neutralnych i naładowanych
- Identyfikacja cząstek (np. elektronów, fotonów)
- Optymalizacja kalorymetrów do pomiaru kaskad elektromagnetycznych i hadronowych
- Pomiar współrzędnych przestrzennych cząstki
- Sygnały z kalorymetru - ważna informacja dla układów wyzwalania (trygerów) pozwalających na selekcję wybranych procesów
- Redukcja przypadków tła

Pomiar energii - kalorymetria

- **Detektory śladowe + pole magnetyczne → pomiar pędu naładowanych cząstek**

Pomiar pędu naładowanej cząstki z jej zakrzywienia w polu magnetycznym nie zawsze jest wystarczająco precyzyjny

$$p = 0.3 B r$$

pęd cząstki p [GeV / c], indukcja magnetyczna B [T], promień r [m]

- Ważny wkład do zdolności rozdzielczej w pędzie jest proporcjonalny do pędu cząstki

$\sigma_{p_T} / p_T \sim p_T \rightarrow$ precyzja pomiaru pędu cząstki pogarsza się wraz ze wzrostem pędu cząstki

p_T - pęd poprzeczny cząstki

- Precyzyjny pomiar zakrzywienia toru cząstki o dużym pędzie jest trudny
→ trudność określenia znaku ładunku cząstki
- Wydajność rekonstrukcji śladów (torów) cząstek spada w procesach charakteryzujących się dużą krotnością cząstek

Pomiar energii - kalorymetria

- **cząstki neutralne nie pozostawiają śladów w detektorach śladowych** (praktycznie nie oddziałują z materiałem detektora)

Kalorymetry - pomiar energii i pędu cząstek neutralnych (!)

Kalorymetry - pomiar energii i pędu dżetów,

skolimowanych pęków cząstek neutralnych i naładowanych powstających w oddziaływaniach przy wysokich energiach

Dżety są "śladami" kwarków i gluonów produkowanych w procesach zachodzących z dużym przekazem czteropędu (w tzw. twardych procesach)

Precyzja pomiaru energii cząstek naładowanych i neutralnych w kalorymetrze :

$$\sigma_E / E \sim 1 / \sqrt{E}$$

Energetyczna zdolność rozdzielcza

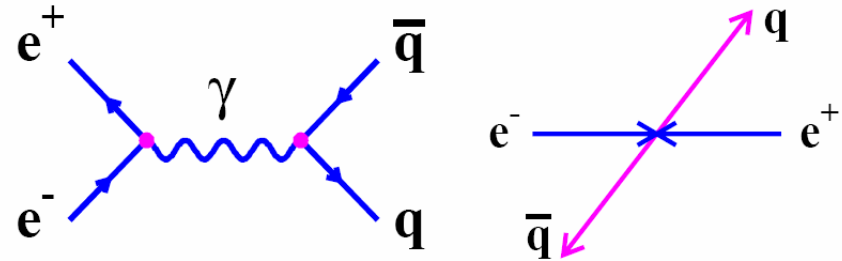
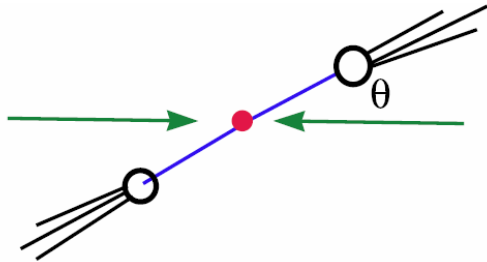

Przy wysokich energiach pomiary kalorymetryczne są bardziej precyzyjne niż pomiary detektorów śladowych

Produkcja dwóch dżetów w procesie anihilacji elektron - pozyton

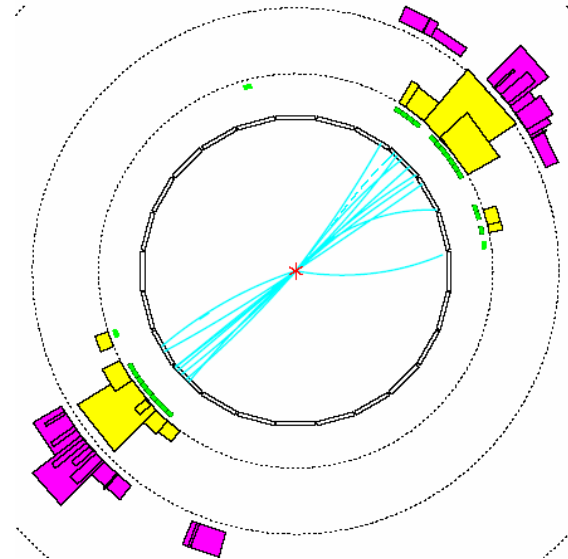
$$e^+e^- \rightarrow q\bar{q} \rightarrow \text{hadrony}$$

Topologia przypadków z dwoma dżetami na zderzaczu e^+e^-

Hadrony w dżecie (anty)kwarkowym są skolimowane w kierunku pierwotnego (anty)kwarka

w procesie anihilacji e^+e^- obserwujemy więc 2 przeciwie skierowane dżety ("back-to-back")

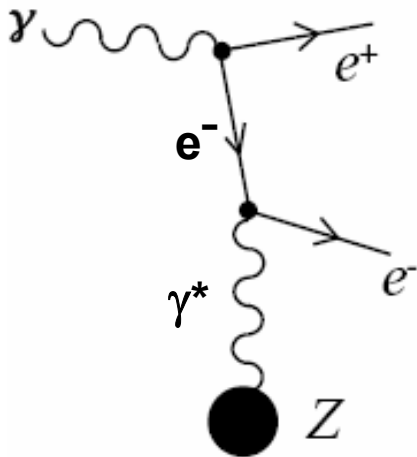

Typowy przypadek $e^+e^- \rightarrow$ hadrony z 2 dżetami w stanie końcowym zarejestrowany w detektorze OPAL na zderzaczu e^+e^- LEP

Kaskady elektromagnetyczne

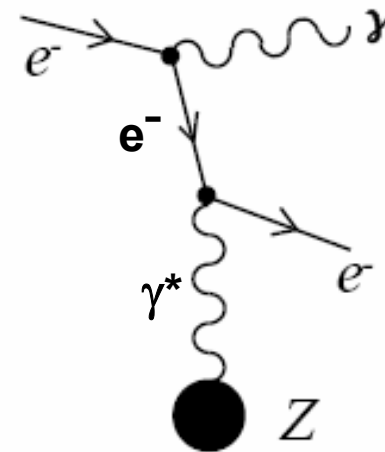
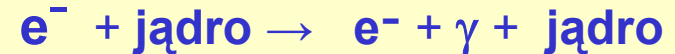
- Elektrony, pozytony, fotony, neutralne mezony π^0 ($\pi^0 \rightarrow 2 \gamma$) generują w kalorymetrach **elektronowo - fotonowe kaskady elektromagnetyczne**
- **główne procesy prowadzące do rozwoju kaskady elektromagnetycznej**

**Kreacja pary e^+e^-
przez foton w polu jądra**

W polu jądra foton może konwertować na parę elektron-pozyton.
Wymiana wirtualnego fotonu z jądrem zapewnia zachowanie czteropędu.

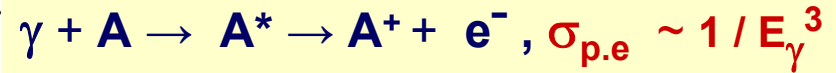
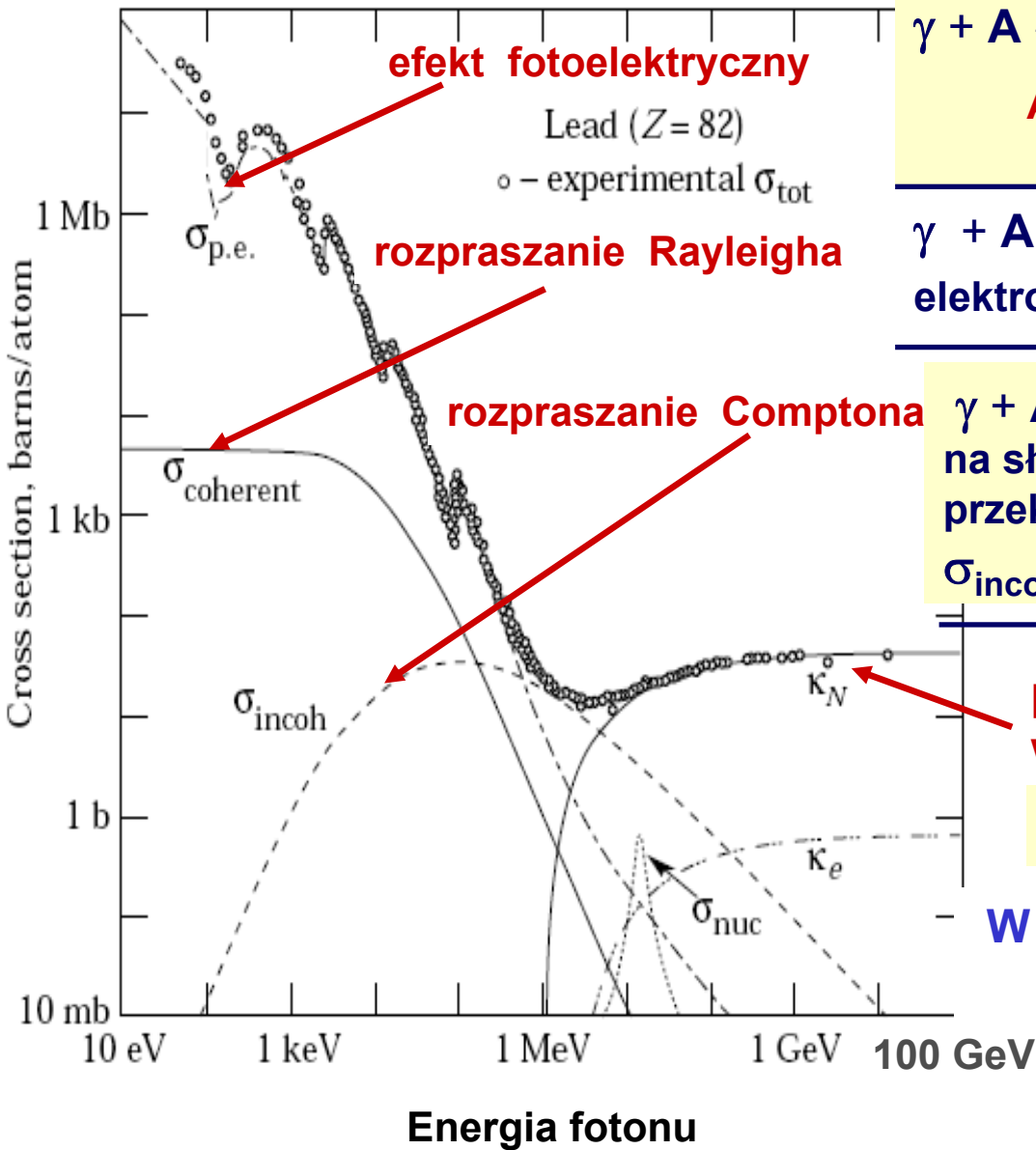
**Promieniowanie hamowania
(bremsstrahlung)**

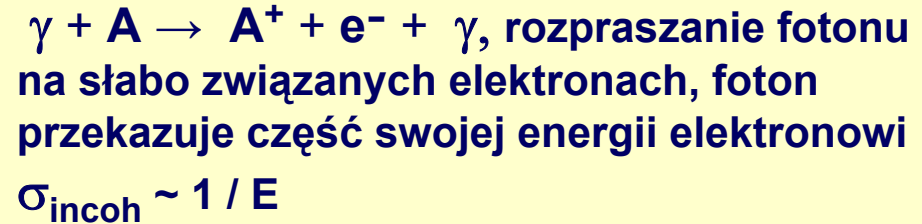
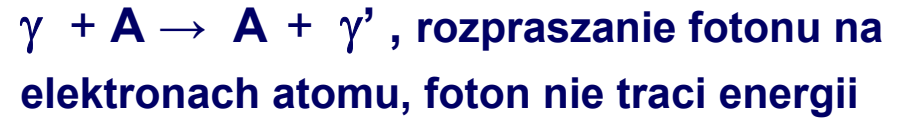
Emisja rzeczywistego fotonu przez elektron wyhamowany w polu jądra o ładunku Ze

Oddziaływanie fotonów z materią

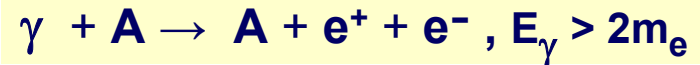
Przekroje czynne na oddziaływanie fotonów z materią (dla ołowiu) w funkcji energii fotonu

Absorpcja fotoelektryczna dominuje przy małych energiach

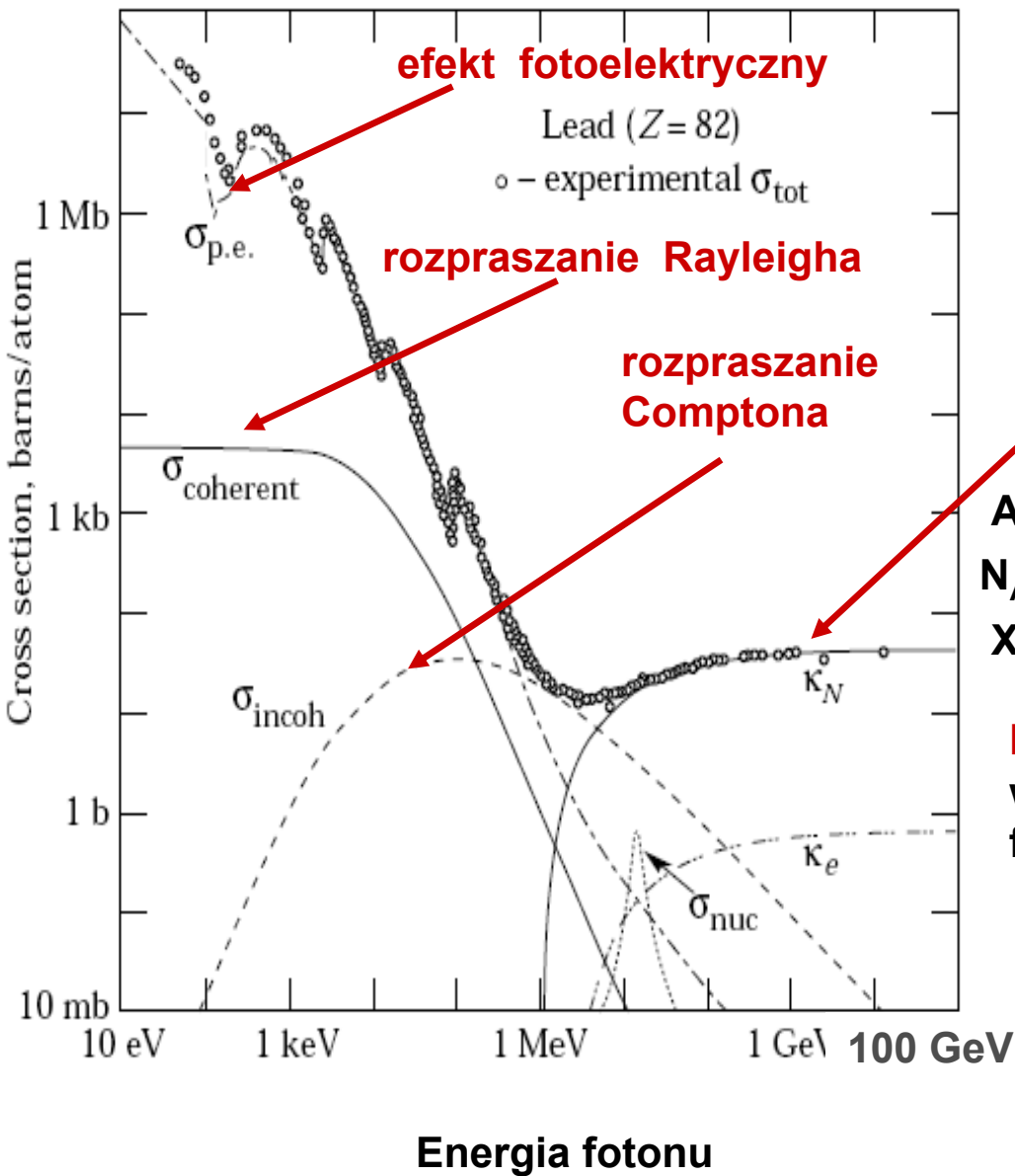
produkcja par elektron - pozyton w polu jądra

W oddziaływaniach fotonów z materią proces produkcji par e^+e^- dominuje w obszarze wysokich energii ($E > 10 \text{ MeV}$)

Oddziaływanie fotonów z materią

Przekroje czynne na oddziaływanie fotonów z materią (dla ołowiu) w funkcji energii fotonu

W oddziaływaniach fotonów z materią proces produkcji par e^+e^- dominuje w obszarze wysokich energii

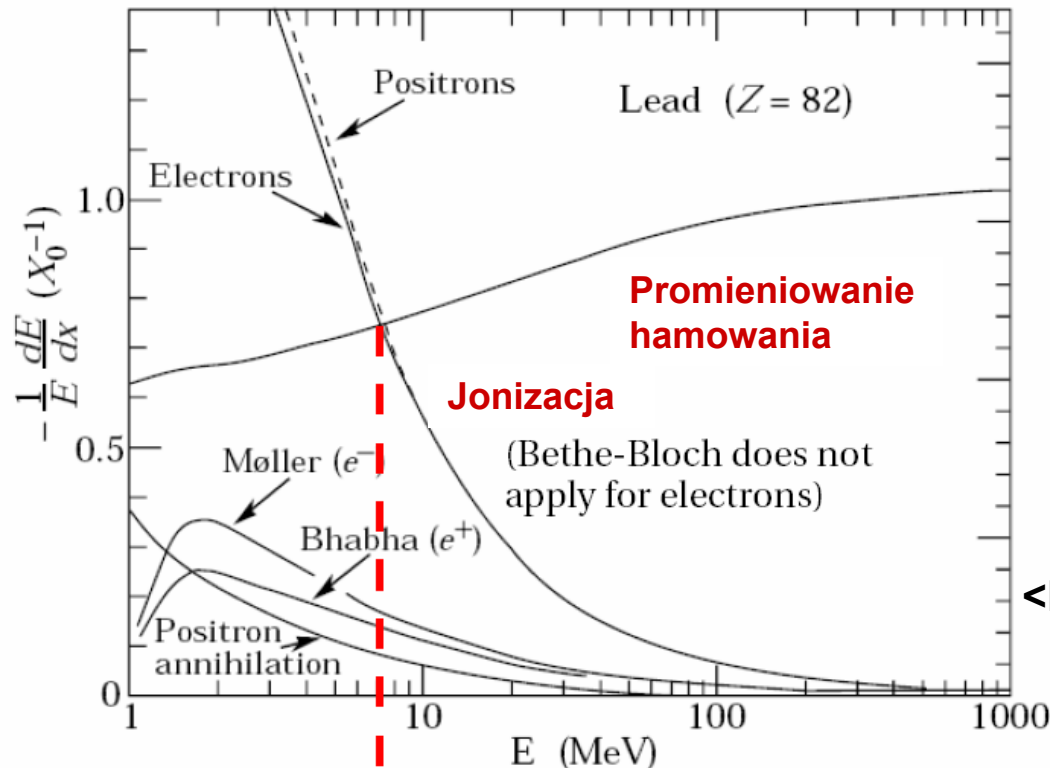
$$\sigma(E \rightarrow \infty) = \frac{7}{9} \frac{A}{N_A X_0}$$

A – masa atomowa absorbenta (g mol^{-1})
 N_A – stała Avogadra ($6.0221415 \cdot 10^{23} \text{ mol}^{-1}$)
 X_0 – droga (długość) radiacyjna (g cm^{-2})

Droga radiacyjna X_0 charakteryzuje własności ośrodka przy opisie oddziaływ. fotonów i elektronów z materią.

Dla wysokoenergetycznego fotonu odp. $7/9$ jego średniej drogi swobodnej przed konwersją na parę e^+e^-

Względne straty energii elektronów w różnych procesach

Energia krytyczna E_k odp. energii elektronów, przy której starty energii na promieniowanie są równe stratom energii na **jonizację**

$E_k \approx 550 / Z$ [MeV]

Przy budowie kalorymetrów elektromagnetycznych wykorzystujemy materiały o dużej liczbie atomowej Z i małym $X_0 \rightarrow$ "zwarta" przestrzennie struktura (w kierunku podłużnym i poprzecznym) kaskady elektromagnetycznej

Elektrony i pozytony w ołowiu

proces wypromieniowania fotonu poprzez promieniowanie hamowania dominuje już przy energii 10 MeV

Radiacyjna strata energii elektronu przy przejściu przez warstwę ośrodka o grubości dx jest proporcjonalna do energii cząstki :

$$-dE / dx \text{ (bremsstrahlung)} = E / X_0$$

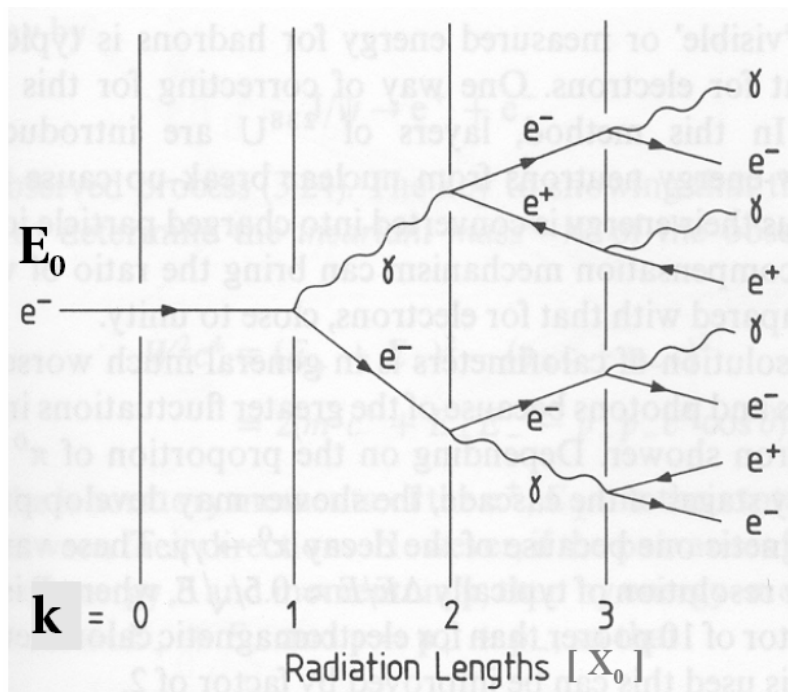
$$\rightarrow \langle E \rangle = E_0 \cdot \exp(-x / X_0)$$

$\langle E \rangle$ (E_0) – średnia (początkowa) energia e

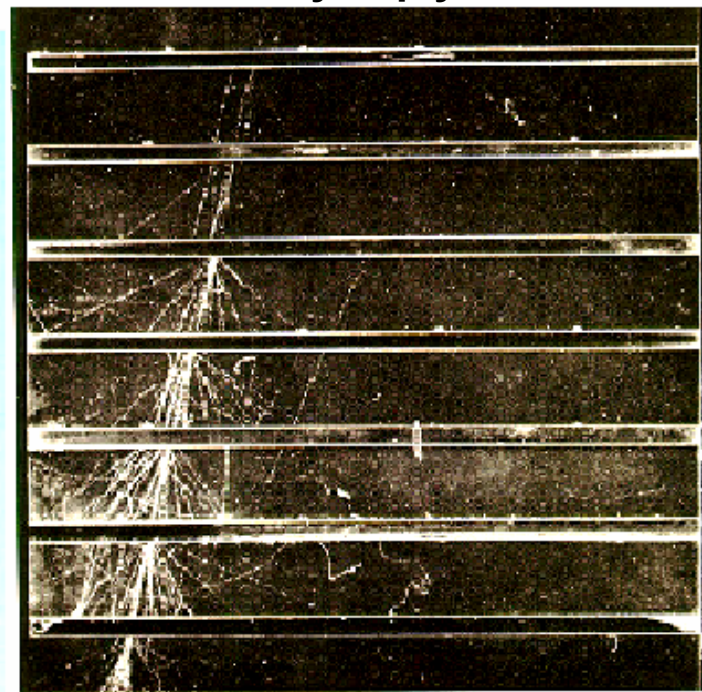
Jedna droga radiacyjna odp. średniej drodze, na której energia wysokoenergetycznej cząstki spada o czynnik e (poprzez promieniowanie hamowania)

$$X_0 \approx \sim 180 A / Z^2 \text{ [g/cm}^2 \text{]}$$

Kaskada elektromagnetyczna

Kaskada w komorze mgłowej z ołowianymi płytami

Rozwój kaskady elektromagnetycznej :

Wysokoenergetyczny początkowy elektron $\rightarrow$ promieniowanie hamowania $\rightarrow$ kreacja par $\rightarrow$ promieniowanie hamowania itd.

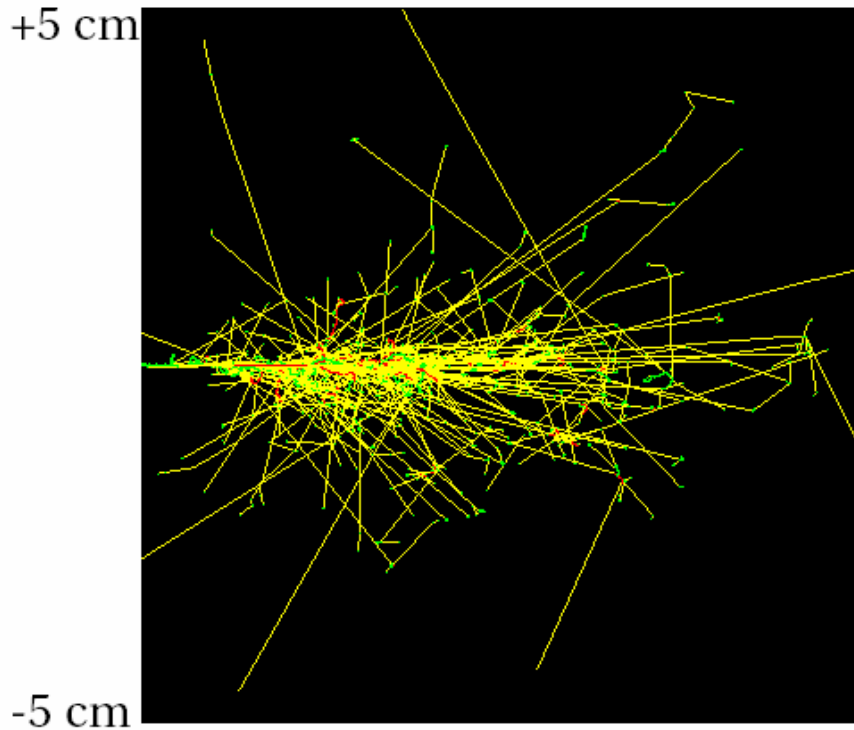
Kaskada wygasa, kiedy średnia energia cząstek oddziałujących elektromagnetycznie spada poniżej energii krytycznej .

Liczba cząstek w kaskadzie zapoczątkowanej przez wysokoenergetyczny foton lub elektron $N \sim E / E_k$. Cała energia cząstki początkowej rozdzielona na cząstki wtórne w ostatnim etapie tracona jest na jonizację ośrodka.

$\rightarrow$ **bardzo dokładny pomiar energii**

Symulacja kaskady elektromagnetycznej

Początkowy elektron o energii 1 GeV w ołowiu

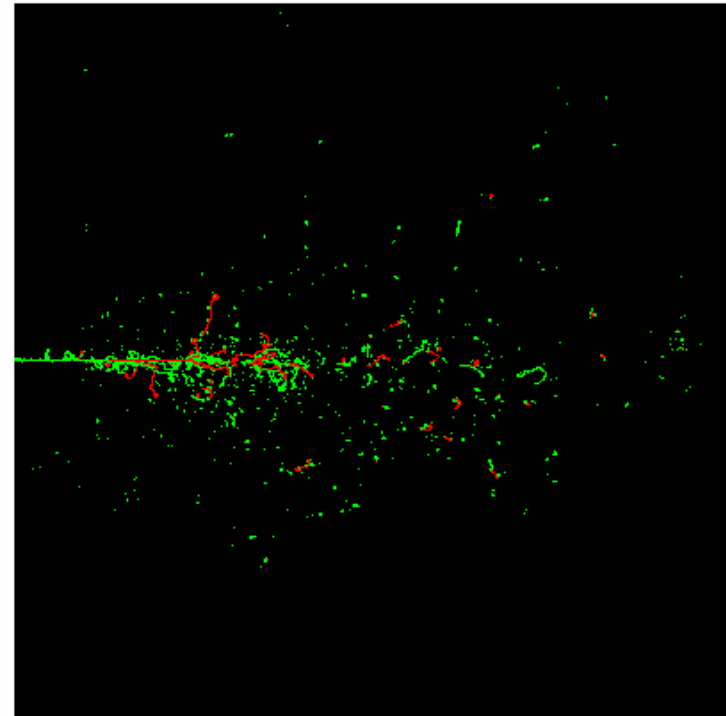

-5 cm

+5 cm

10 cm

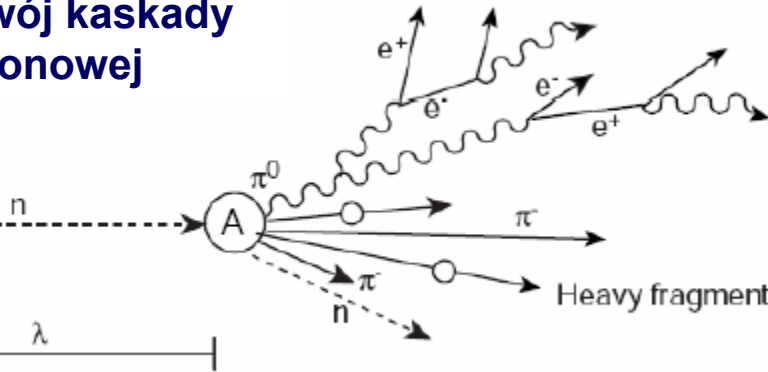
photons
electrons
positrons

electrons
positrons

Kalorymetr hadronowy – pomiar energii hadronów

Rozwój kaskady hadronowej

Składowa elektromagnetyczna kaskady hadronowej generowana przez rozpad produkowanego $\pi^0 \rightarrow 2\gamma$

Składowa hadronowa kaskady hadronowej

λ – **droga oddziaływania** : średnia droga w materiale ośrodka, po przebyciu której energia hadronu maleje o czynnik e w wyniku oddz. nieelastycznych

$$\lambda = A / (N_A \cdot \rho \cdot \sigma_{\text{nieelastyczny}}) \approx 35 A^{1/3} [\text{g/cm}^2], \rho - \text{gęstość ośrodka}$$

- Padający hadron oddziałuje silnie z jądrami ośrodka $\rightarrow$ produkcja wtórnych hadronów (głównie neutralnych i naładowanych pionów, π^0 i $\pi^\pm$, oraz kaonów, K^0 i $K^\pm$)
- Wyprodukowane hadrony ponownie oddziałują silnie i produkują następną generację hadronów
w miarę degradacji energii hadronów zaczynają dominować oddziaływania elektromagnetyczne $\rightarrow$ większość energii początkowego hadronu mierzona w procesie jonizacji $\rightarrow$ mierzalny sygnał
- $\sim 15 - 35\%$ energii początkowego hadronu jest tracone na rozbicie jąder, wzbudzenia jądrowe oraz umyka z neutronami produkowanymi w rozpadach $\rightarrow$ te procesy nie dają mierzalnego sygnału

- duże fluktuacje w rozwoju kaskady hadronowej :

fluktuacje krotności cząstek produkowanych w zderzeniach hadronów, neutrina unoszące część energii i nieoddziałujące w detektorze, składowa elektromagnetyczna kaskady związana z produkcją mezonów π^0 , energia wiązania w zderzeniach z jądrami, ...

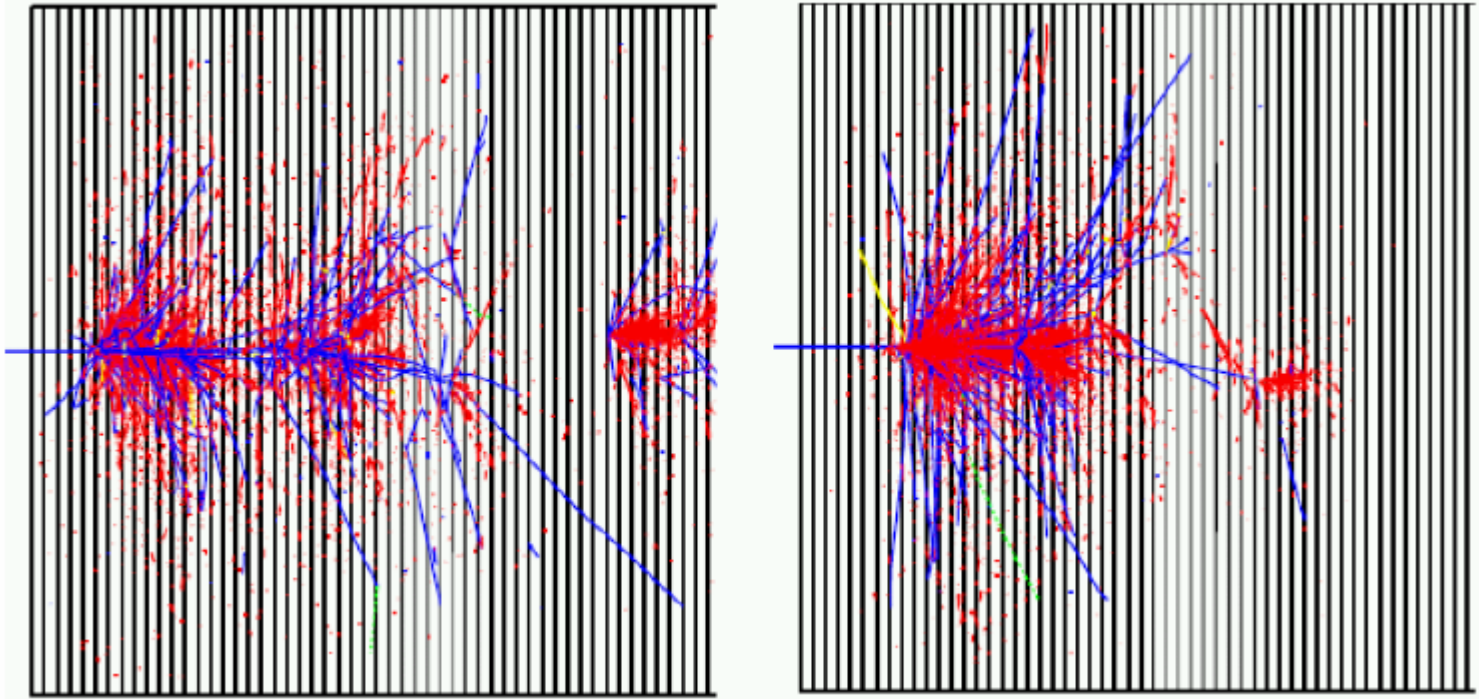

- duże niepewności pomiaru energii

typowa energetyczna zdolność rozdzielcza : $\sigma_E/E \sim 0.5 / \sqrt{E}$, E [GeV]

- metody kompensacji energii traconej w oddziaływaniach jądrowych, poprzez użycie odpowiednich materiałów do budowy detektora (np. uranu)
→ poprawa energetycznej zdolności rozdzielczej kalorymetru

Symulacje kaskady hadronowej

Kolor niebieski – składowa hadronowa kaskady,
Kolor czerwony – składowa elektromagnetyczna kaskady

Odpowiedź dobrego kalorymetru hadronowego na przejście elektronu i naładowanego pionu o takiej samej energii powinna być jednakowa.

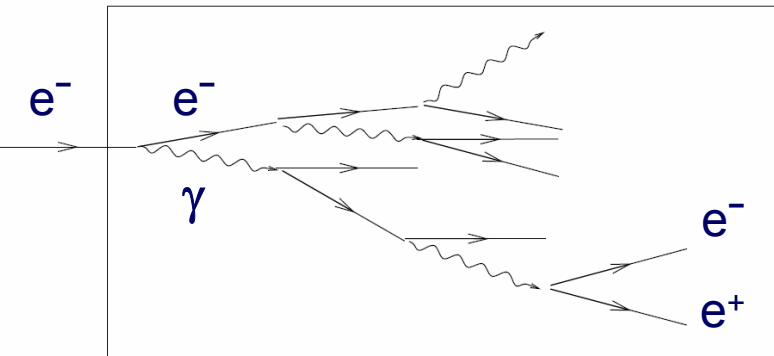
Umożliwiają to :

Kalorymetr kompensujący – zastosowanie odpowiednich materiałów (uran)

Kalorymetr o dużej segmentacji – programowalne metody analizy sygnałów z kalorymetru wykorzystujące różnice w rozwoju elektromagnetycznej i hadronowej składowej dla kaskady zainicjowanej przez hadron

Kalometry jednorodne

Rozwój kaskady i proces
służący detekcji zachodzą w tym
samym aktywnym materiale.

Materiały aktywne mają małą
gęstość → detektory są duże
i drogie

Kalometry elektromagnetyczne

Materiał aktywny : kryształy NaJ, CsJ

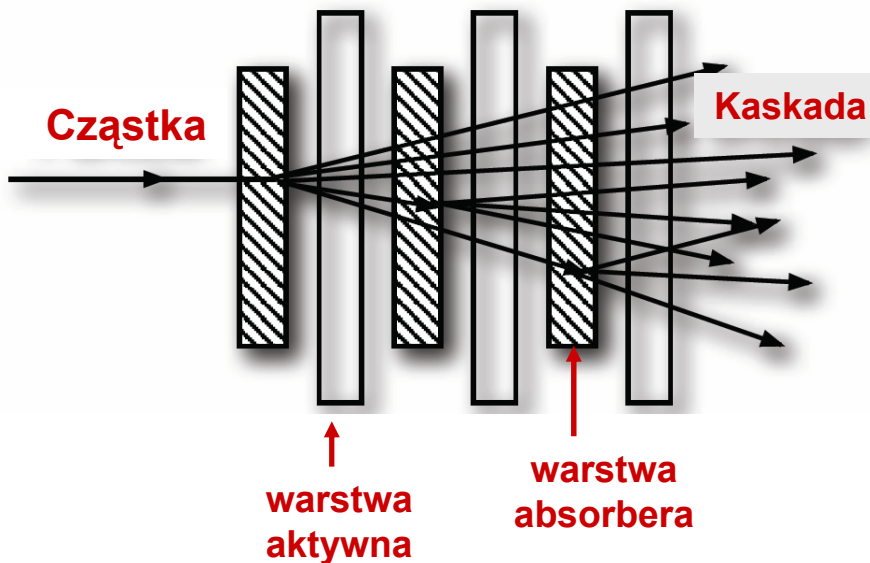
Szkło ołowiowe (55% PbO, 45% SiO₂)

Materiały o dużej liczbie Z

Precyzyjny pomiar energii

Kalorymetry próbkujące

Naprzemienne warstwy gęstego absorbera (materiału w którym rozwija się kaskada) i aktywnego materiału detekcyjnego, próbującego kaskadę.

Kalorymetry hadronowe

Absorber : żelazo

Materiał aktywny : scyntylator, ciekły argon

Materiał aktywny i absorber – szkło ołowiowe

Materiały o dużej liczbie masowej A

Kalorymetry elektromagnetyczne

Absorber : ołów

Materiał aktywny : ciekły argon

scyntylator plastikowy

Duża gęstość absorbera → detektory są mniejsze i tańsze

Fluktuacje wpływające na pomiar energii maleją ze wzrostem energii cząstki

Promieniowanie Czerenkowa

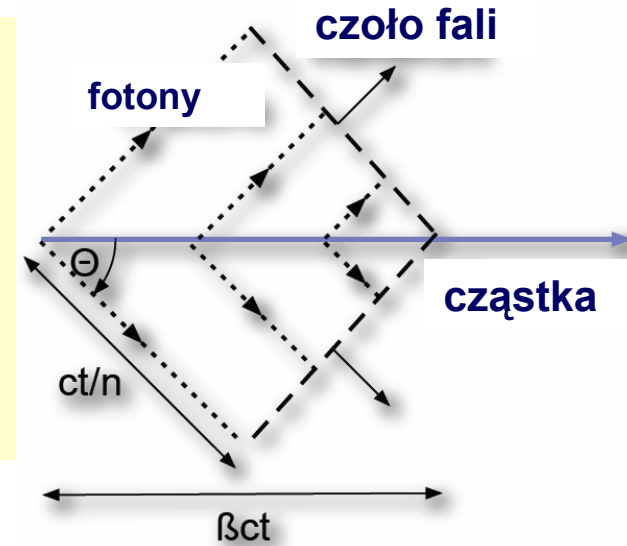
Wysokoenergetyczna naładowana cząstka poruszająca się w ośrodku dielektrycznym z prędkością większą niż fazowa prędkość światła w tym ośrodku emituje fotony.

$$\beta c > c / n$$

βc – prędkość cząstki

c / n – prędkość światła w ośrodku

n – współczynnik załamania ośrodka

Emitowane światło tworzy spójne czoło fali rozchodzące się pod pewnym kątem do toru cząstki (elektromagnetyczna fala uderzeniowa).

$$\cos \theta = \frac{c t / n}{\beta c t} = \frac{1}{\beta n}, \quad \beta > \frac{1}{n}$$

pomiar kąta $\theta \rightarrow$ pomiar prędkości cząstki

- promieniowanie Czerenkowa ma widmo ciągłe
- liczba fotonów o określonej długości fali wyemitowana na jednostkę długości drogi cząstki $\sim d\lambda / \lambda^2$ (dominuje światło niebieskie)
- sygnał od promieniowania Czerenkowa b. słaby – straty energii są typowo rzędu 1% strat energii na jonizację

Liczniki Czerenkowa służą do identyfikacji cząstek.

Pomiar **prędkości** przy znanym **pędzie** cząstki
(wyznaczonym z zakrzywienia toru cząstki w polu magnetycznym)
pozwała na określenie **masy**, a tym samym **typu cząstki**.

$$\beta = p / E, E^2 = p^2 + m^2 (c = 1)$$

- Progowe liczniki Czerenkowa

Sygnal z licznika jeżeli β cząstki powyżej wartości progowej $\beta_{thr} = 1 / n$
Stosowane już w latach 60-tych w eksperymentach na stacjonarnej tarczy
Pomiar całkowitego sygnału fotonowego

- Różniczkowe liczniki Czerenkowa

Pomiar kąta emisji promieniowania Czerenkowa, optyczne ogniskowanie promieniowania,
użycie fotopowielaczy
Rozróżnienie naładowanych pionów, kaonów i protonów o energiach do kilkuset GeV
Stosowane też do analizy składu wiązek wtórnych z akceleratorów

- Detektory typu RICH (Ring Imaging Cherenkov)

Możliwość rejestracji fotonów bez użycia fotopowielaczy
(detektory fotonów o dużej powierzchni)
Stosowane w eksperymentach przy zderzaczach
(rozwój detektorów fotonów i niskoszumowej elektroniki)

Progowe liczniki Czerenkowa

Rozróżnianie m-dzy 2 relatywistycznymi cząstkami o tym samym pędzie i różnych masach.

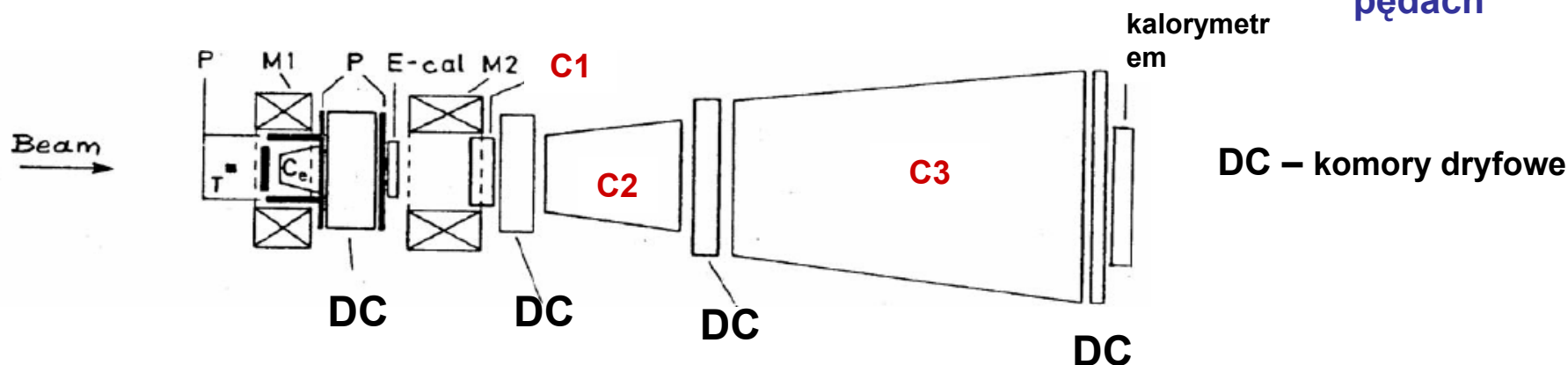
$p_1 = p_2, m_1 > m_2 \rightarrow v_1 < v_2$ ($\beta_1 < \beta_2$) – cząstka lżejsza jest szybsza

Sygnal w liczniku Czerenkowa jeżeli $\beta > \beta_{thr} = 1/n$

Wybieramy radiator tak, aby cząstka 2 o pędzie powyżej pewnej wartości progowej p_{thr} odp. β_{thr} dawała w nim sygnał od promieniowania Czerenkowa. Cząstka 1 o takim samym pędzie ma już prędkość tuż poniżej proggu.

2 - 3 detektory z różnymi progami pozwalają na rozróżnianie m - dzy $\pi^\pm$, $K^\pm$ i protonami w pewnym ograniczonym zakresie pędów

M_π (140 MeV) < M_K (490 MeV) < M_p (980 MeV) $\rightarrow \beta_\pi > \beta_K > \beta_p$, przy takich samych pędach

Progowe liczniki Czerenkowa $C_e, C1 - C3$ w eksp. NA11 (CERN) na stacjonarnej tarczy, który na początku lat 80-tych badał hadronową produkcję cząstek powabnych

Detektor Czerenkowa RICH

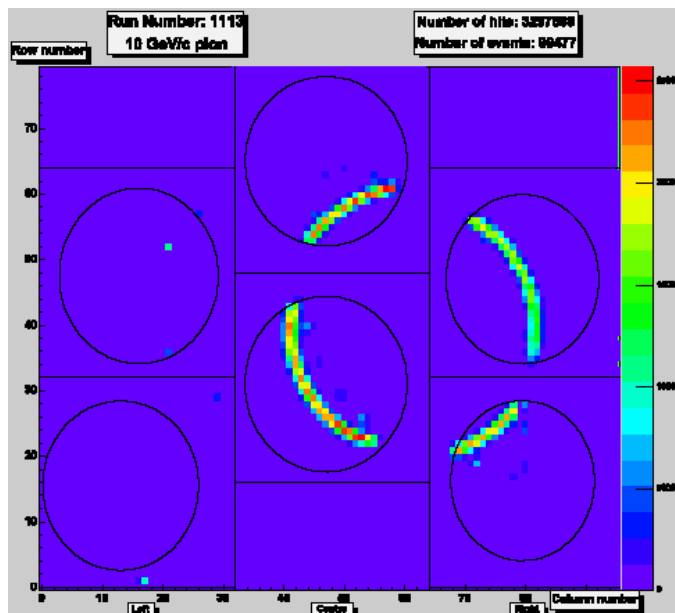
Stożek promieniowania Czerenkowa jest obrazowany w postaci pierścienia w detektorze fotonów o dobrej przestrzennej zdolności rozdzielczej i dużej czułości na pojedyncze fotony.

promień pierścienia → kąt Czerenkowa θ
→ prędkość cząstki

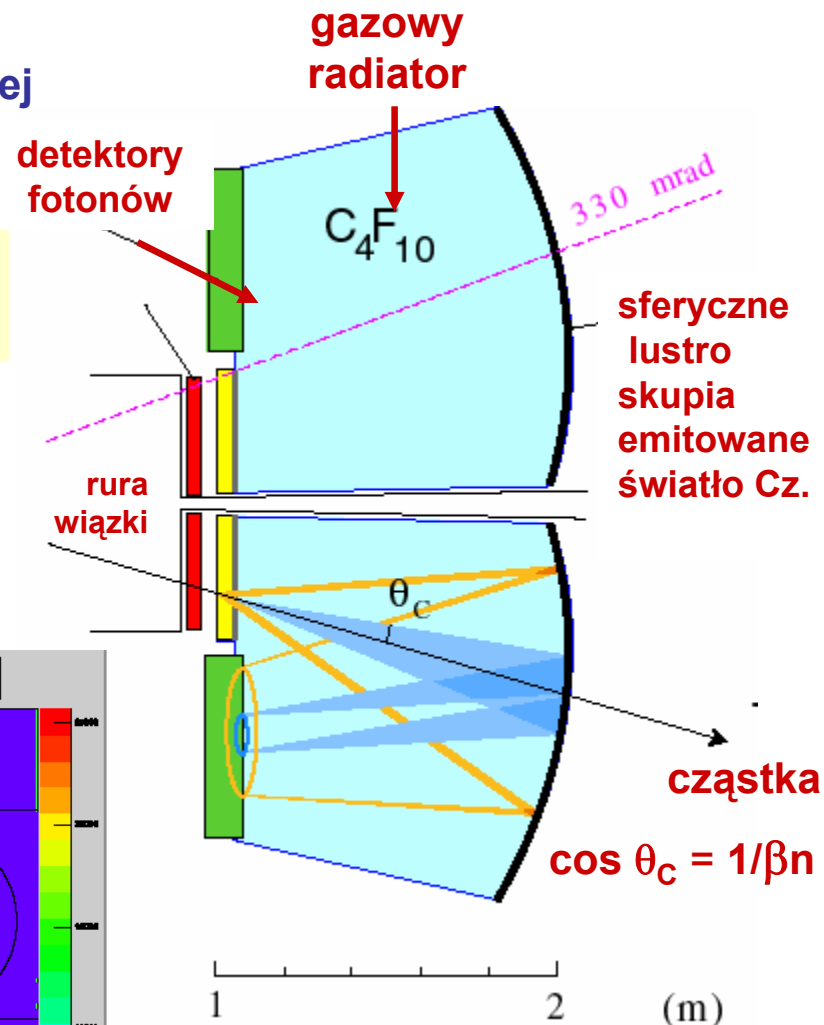
prędkość cząstki + pomiar pędu

→ masa cząstki (identyfikacja cząstki)

Separacja pionów, kaonów i protonów w szerokim zakresie pędów

Detektor RICH1 w eksperymencie LHCb

Separacja $\pi - K - p$ w zakresie pędów 16 - 60 GeV

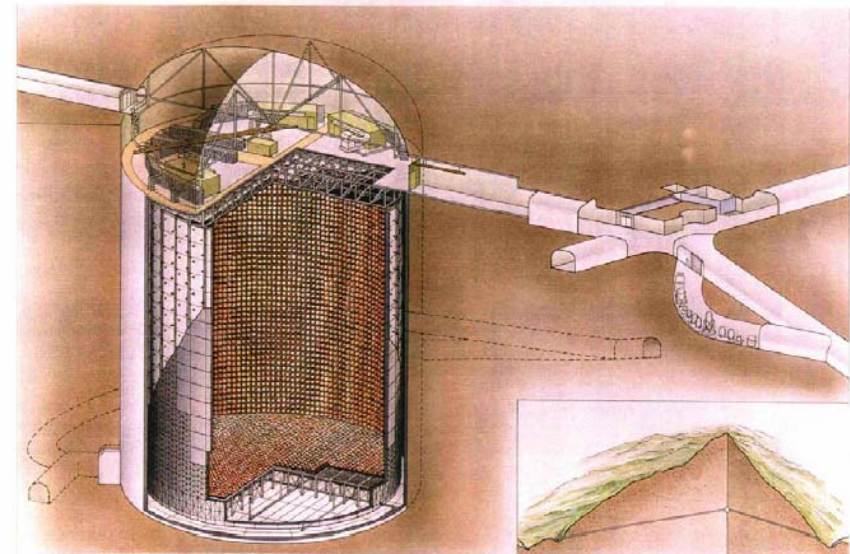
Wodne detektory Czerenkowa

Bardzo duże **wodne detektory Czerenkowa** są używane do detekcji **neutrino**
(eksp. SuperKamiokande, T2K)

Eksperyment SuperKamiokande

Detektor w starej kopalni pod górą
Kamioka w Japonii

- Zbiornik o wysokości 40 m i średnicy 40 m wypełniony 50 000 tonami wody (H_2O)
- Otoczony ok. 11 000 fotopowielaczy
- 1 km pod ziemią

1998 – badania neutrino atmosferycznych

pierwsza wiarygodna ewidencja oscylacji neutrino

$$\nu_{\mu} \leftrightarrow \nu_{\tau}$$

2002 – nagroda Nobla dla M. Koshiby koordynatora eksp. SuperKamiokande

- Oscylacje neutrino (przemiany jednego typu neutrino w inne) wyjaśniają wyniki eksperymentów badających neutrino atmosferyczne i słoneczne
- Oscylacje najłatwiej zrozumieć przy założeniu, że neutrino mają niezerowe masy

Pomiar mionowych i elektronowych neutrino atmosferycznych w eksp. SuperKamiokande w procesach zachodzących poprzez prądy naładowane :

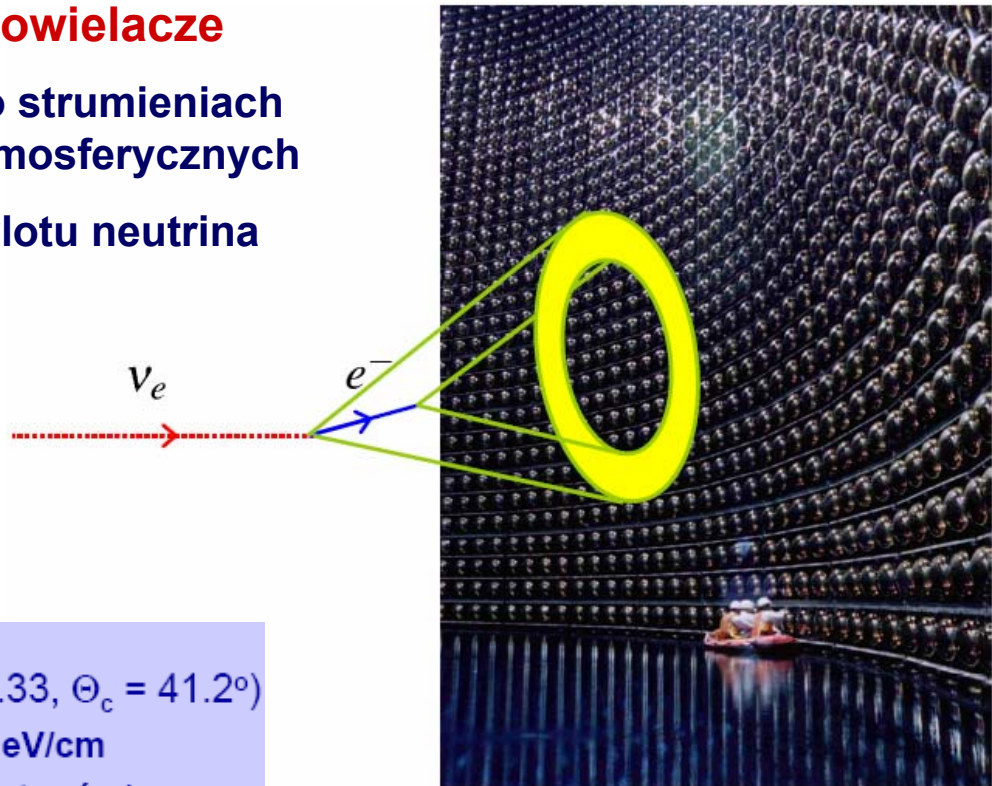
Neutrino oddziałują tylko słabo – identyfikujemy je poprzez procesy, które wywołują

- detekcja elektronów i mionów w wodnym liczniku Czerenkowa (50 kton H₂O) (woda stanowi zarówno tarczę jak i detektor oddziaływań neutrinowych)
- produkowane miony i elektrony o odp. dużej energii emitują promieniowanie Czerenkowa wykrywane przez fotopowielacze
  - pomiar rozkładów μ i e $\rightarrow$ informacja o strumieniach mionowych i elektronowych neutrino atmosferycznych
  - metoda pomiaru czuła na kierunek przylotu neutrino

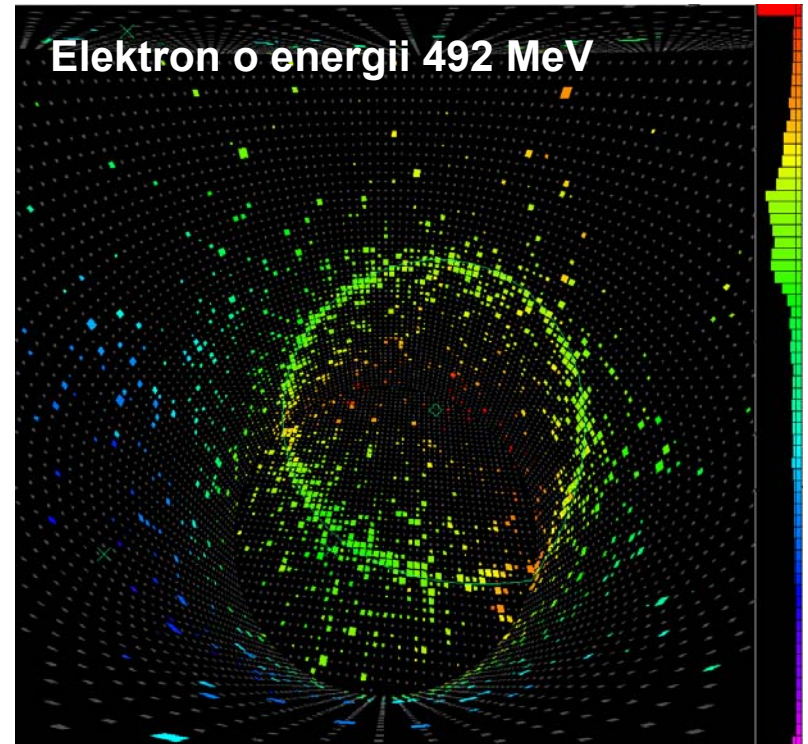
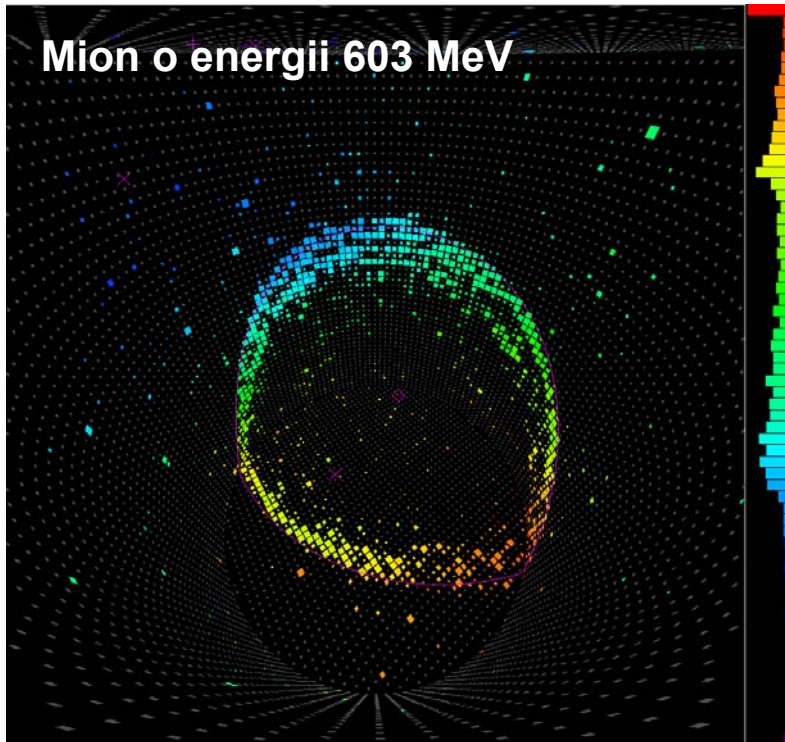
Deficyt neutrino mionowych przechodzących przez Ziemię wyjaśniają oscylacje $\nu_{\mu} \rightarrow \nu_{\tau}$

Wodny detektor Czerenkowa

W wodzie ($n = 1.33$, $\Theta_c = 41.2^\circ$)
 $dE/dx = 1530 \text{ eV/cm}$
 $dN/dx = 170 \text{ fotonów/cm}$

SuperKamiokande

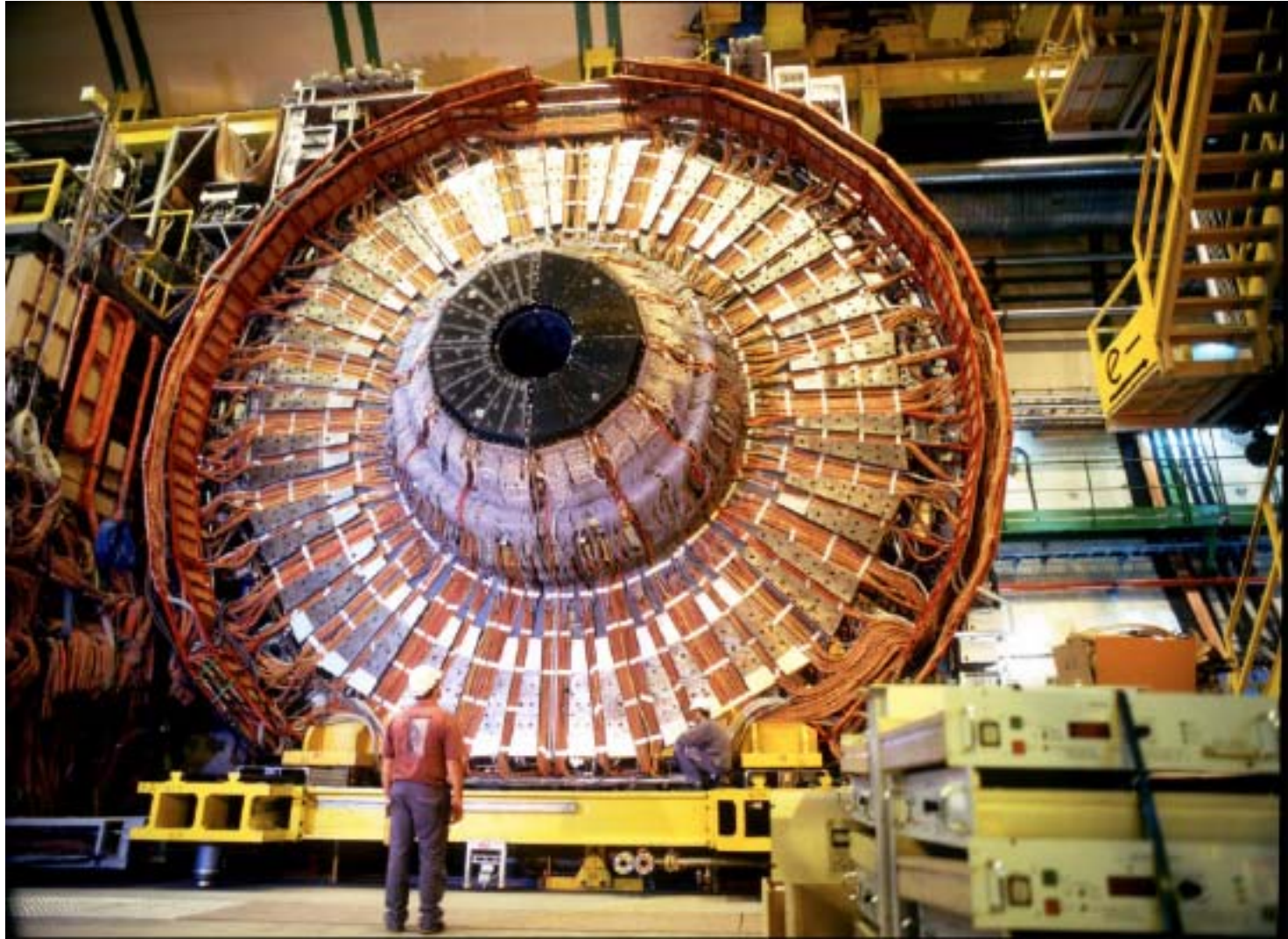

μ – stożek promieniowania Czerenkowa o ostrych krawędziach

e – rozprasza się ośrodku, zmiana kierunku ruchu, "rozmazany" stożek świetlny

- Promieniowanie Czerenkowa wytwarza obraz w kształcie pierścienia, światło rejestruje się przy pomocy fotopowielaczy
- Rozkład kątowy neutrino jest bliski rozkładowi kątowemu $e(\mu)$
- Przy wysokich energiach rozmycie kątowe $\nu - e(\mu)$ można pominąć

**Detektor Forward RICH w eksperymencie DELPHI na zderzaczach e^+e^-
(CERN, LEP)**

Naładowane leptony $\mu^\pm$ – oddziałują słabo i elektromagnetycznie

↓
straty energii na jonizację, promieniowanie hamowania ?

Promieniowanie hamowania : cząstka o masie m w polu kulombowskim jądra o ładunku Z jest wyhamowana i część jej energii zostaje uwolniona poprzez emisję fotonu

$$\frac{d\sigma}{dE} \propto \frac{Z^2}{m^2} \frac{\ln E}{E}$$

Straty energii na radiację istotne dla cząstek o małej masie

$$m_e = 0.511 \text{ MeV}, m_\mu = 105.7 \text{ MeV}$$

$$\text{Energia krytyczna dla mionu } E_{k\mu} \sim E_{ke} (m_\mu^2 / m_e^2)$$

$$\text{Np. w miedzi (Cu, } Z = 29 \text{) } E_{ke} = 20 \text{ MeV,}$$

$$E_{k\mu}(\text{ Cu }) \text{ ok. } 450 \text{ GeV, } E_{k\mu}(\text{ Pb }) \text{ ok. } 200 \text{ GeV}$$

Miony będą generować kaskady elektromagnetyczne dopiero przy wysokich energiach.

Dominującym procesem oddziaływania mionów z materią jest proces jonizacji atomów ośrodka.

Układy detektorów

Typowy eksperyment fizyki cząstek wymaga

detekcji, identyfikacji i pomiarów parametrów wielu cząstek,

naładowanych i obojętnych, produkowanych w procesach zderzeń

→ zbudowany jest z wielu typów detektorów

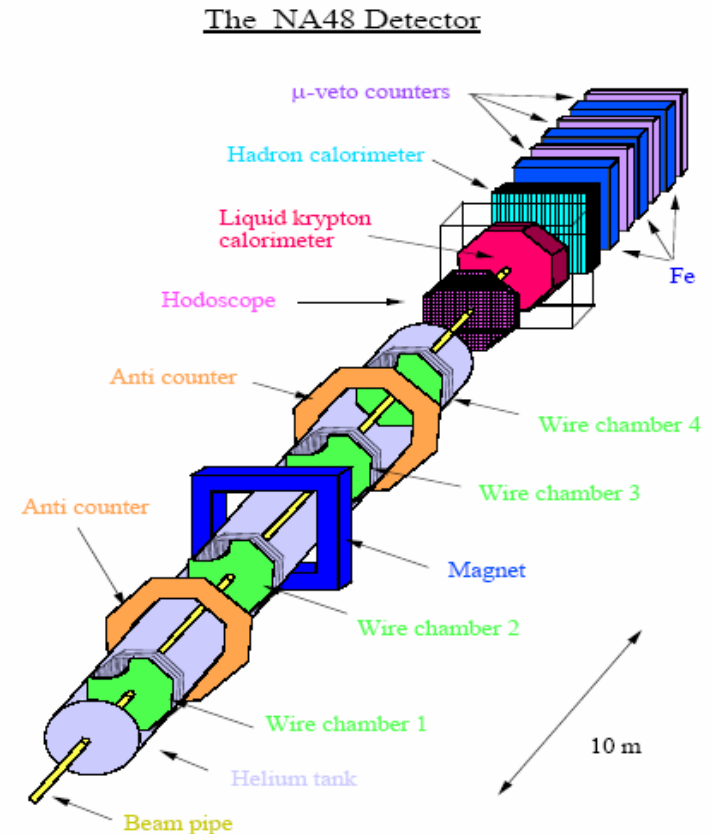
• Eksperyment na stacjonarnej tarczy

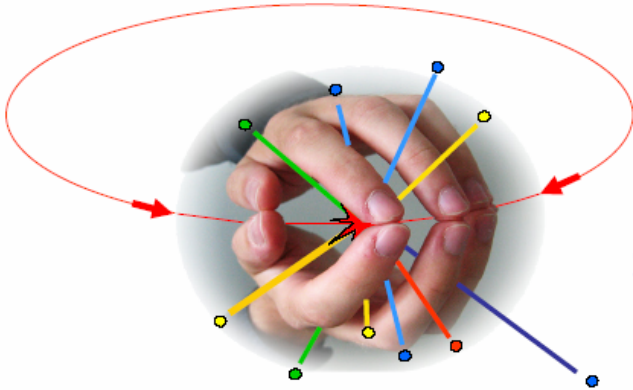
Układ detektorów w eksperymencie NA48

w CERN badającym niezachowanie CP w rozpadach neutralnych kaonów

Wtórna wiązka **neutralnych kaonów** ($K_L + K_S$) z akceleratora SPS (**S**uper **P**roton **S**ynchrotron)

Otoczenie obszaru skrzyżowania wiązek detektorami w możliwie pełnym zakresie kąta bryłowego.

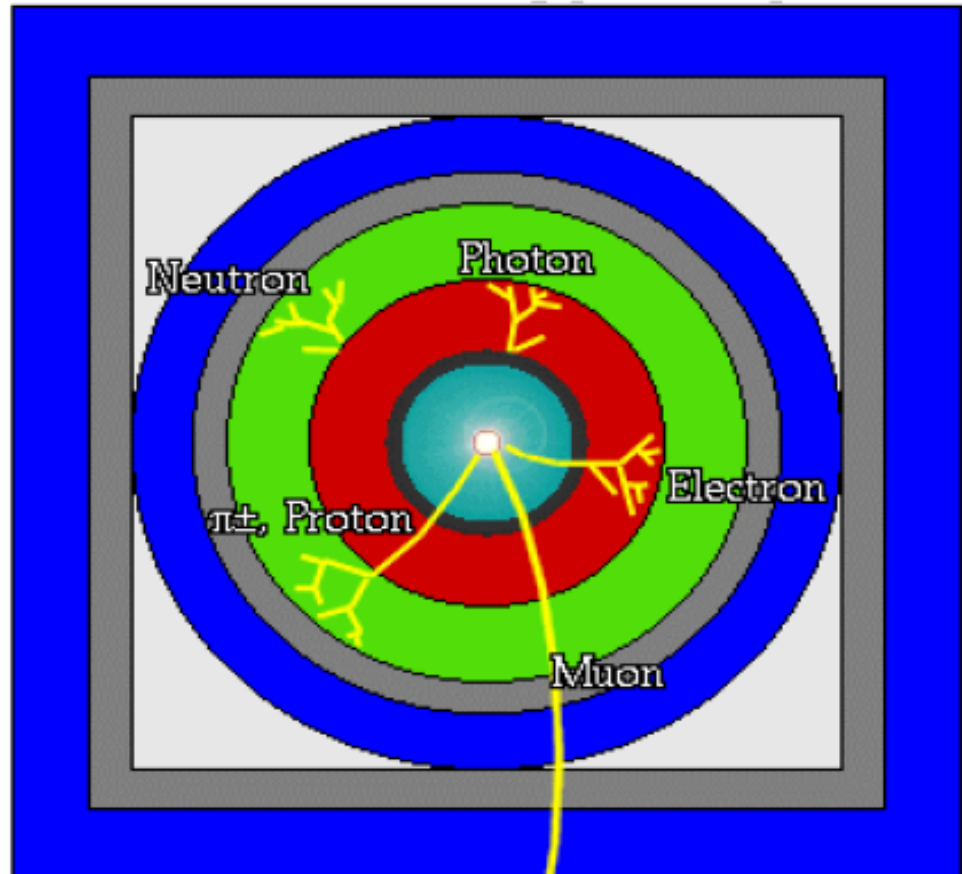
Kryteria budowy układu detektorów :

- **pomiar wszystkich rodzajów cząstek**
- **hermetyczność** (brak szczelin m-dzy elementami detektora, brak obszarów martwych)
- **dobra zdolność rozdzielcza** (wysoka precyzja pomiarów)
  - Rozróżnienie poszczególnych cząstek (wysoka granulacja, wiele kanałów)
  - Pomiar energii i śladów cząstek z wysoką precyzją

- Ograniczenia :
- koszt i dostępne technologie
  - rura wiązki i magnesy akceleratora (szczególnie blisko miejsca zderzenia)
  - chłodzenie, kable zasilające i sygnałowe, mechanika
  - odporność detektorów na napromieniowanie

Typowy układ detektorów wokół osi wiązek zderzacza (przekrój poprzeczny)

- rura wiązki
- komora śladowa
- solenoid magnesu
- kalorymetr elektromagnet.
- kalorymetr hadronowy
- namagnesowane żelazo
- komory mionowe

- miejsce oddziaływania → detektory śladowe (w tym detektory wierzchołka)
- detektory do pomiaru prędkości cząstek → kalorymetr elektromagnetyczny
- kalorymetr hadronowy → komory mionowe

komory mionowe
kalorymetr elektromagnetyczny

	Detector characteristics	
	Width:	44m
	Diameter:	22m
	Weight:	7000t

CERN AC - ATLAS V1997

solenoid

Kalorymetry do przodu

toroid

ATLAS w zestawieniu z 5 piętrowym budynkiem 40 w CERN

toroid

wewnętrzny detektor śladów

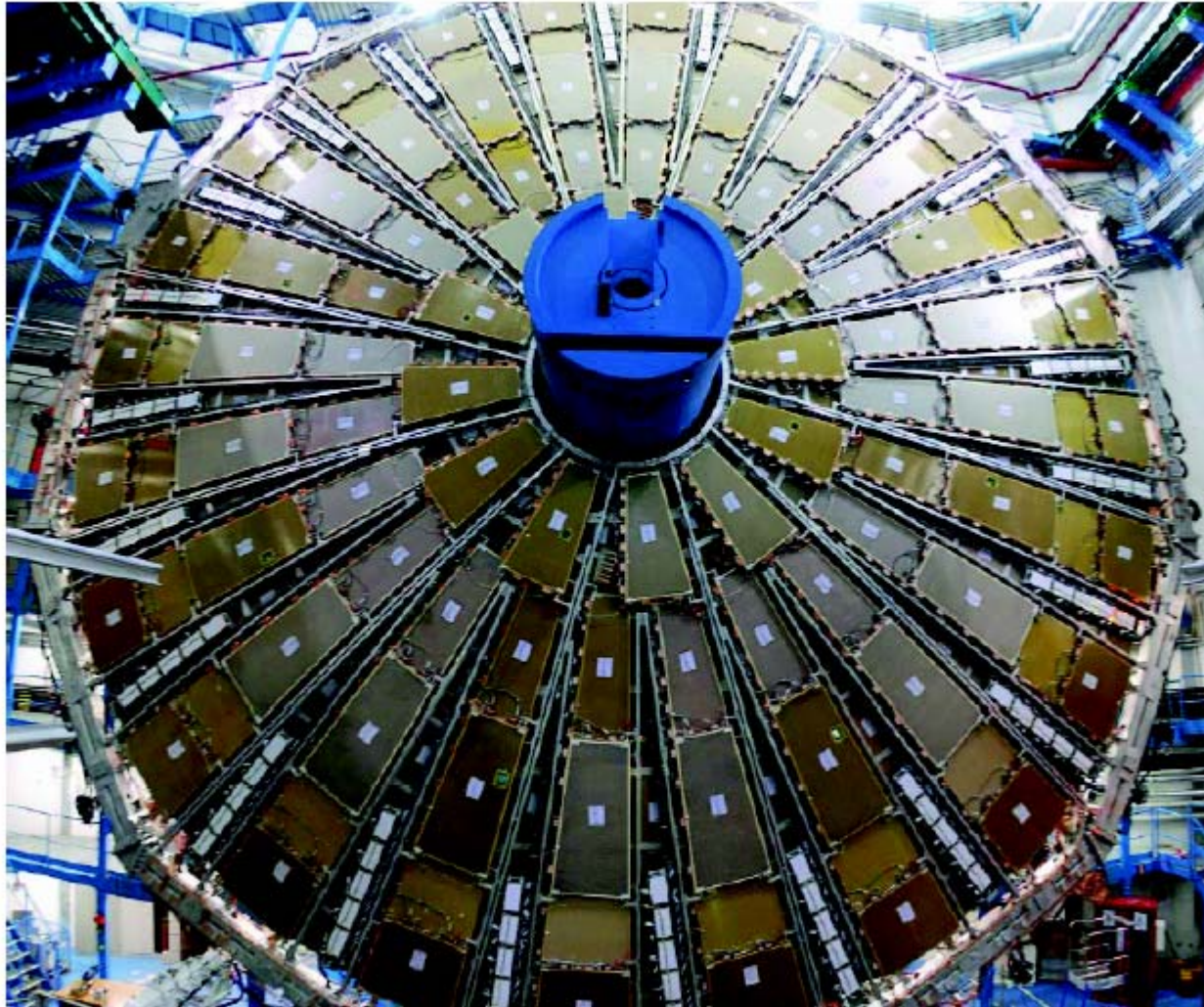
kalorymetr hadronowy

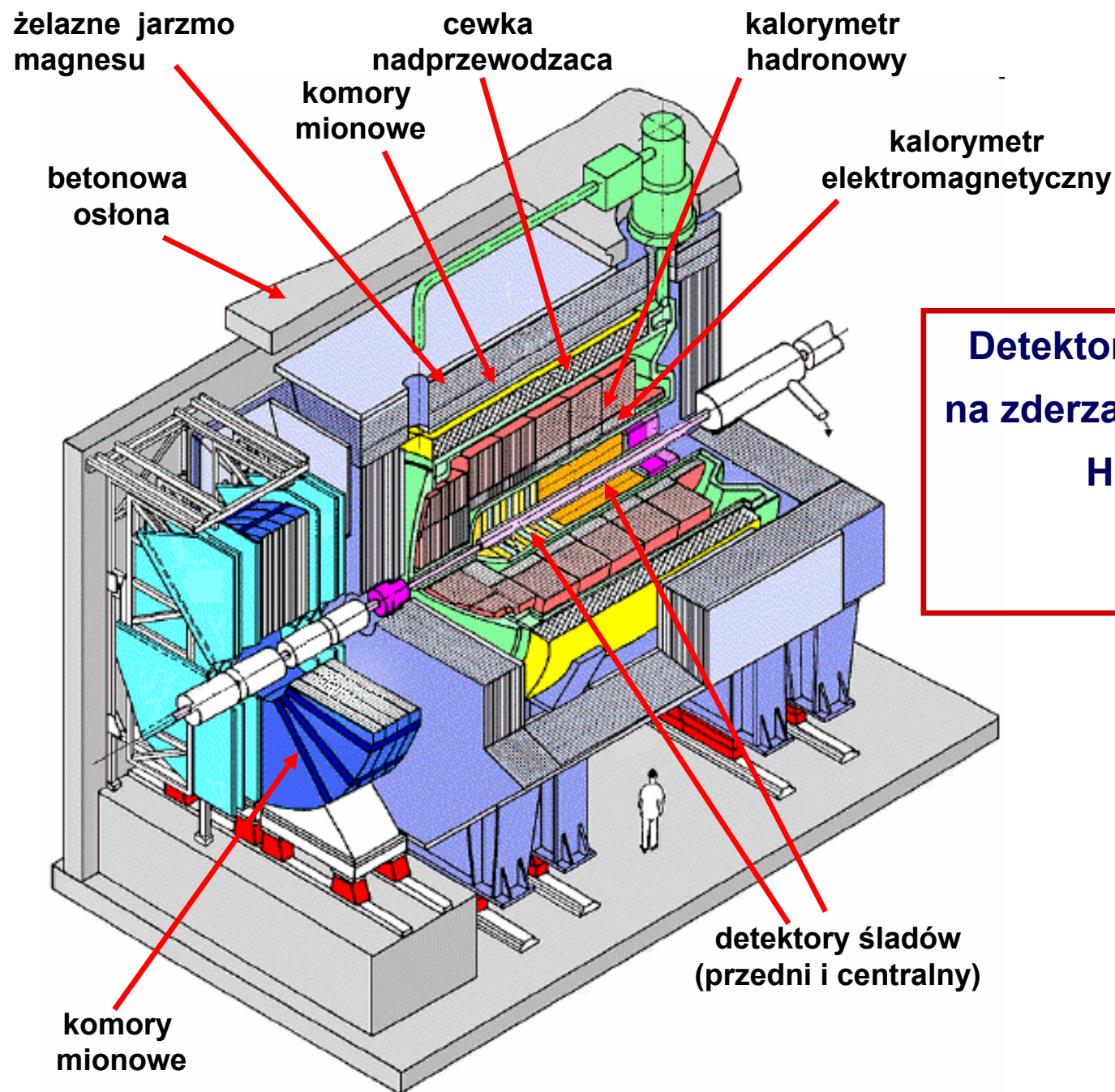
osłona

Detektor eksperymentu ATLAS na zderzacz protonów LHC w CERN

Komora mionowa w eksperymencie ATLAS przy LHC

Ø25m

**Detektor eksperymentu H1
na zderzacz elektron-proton
HERA w DESY
Hamburg**

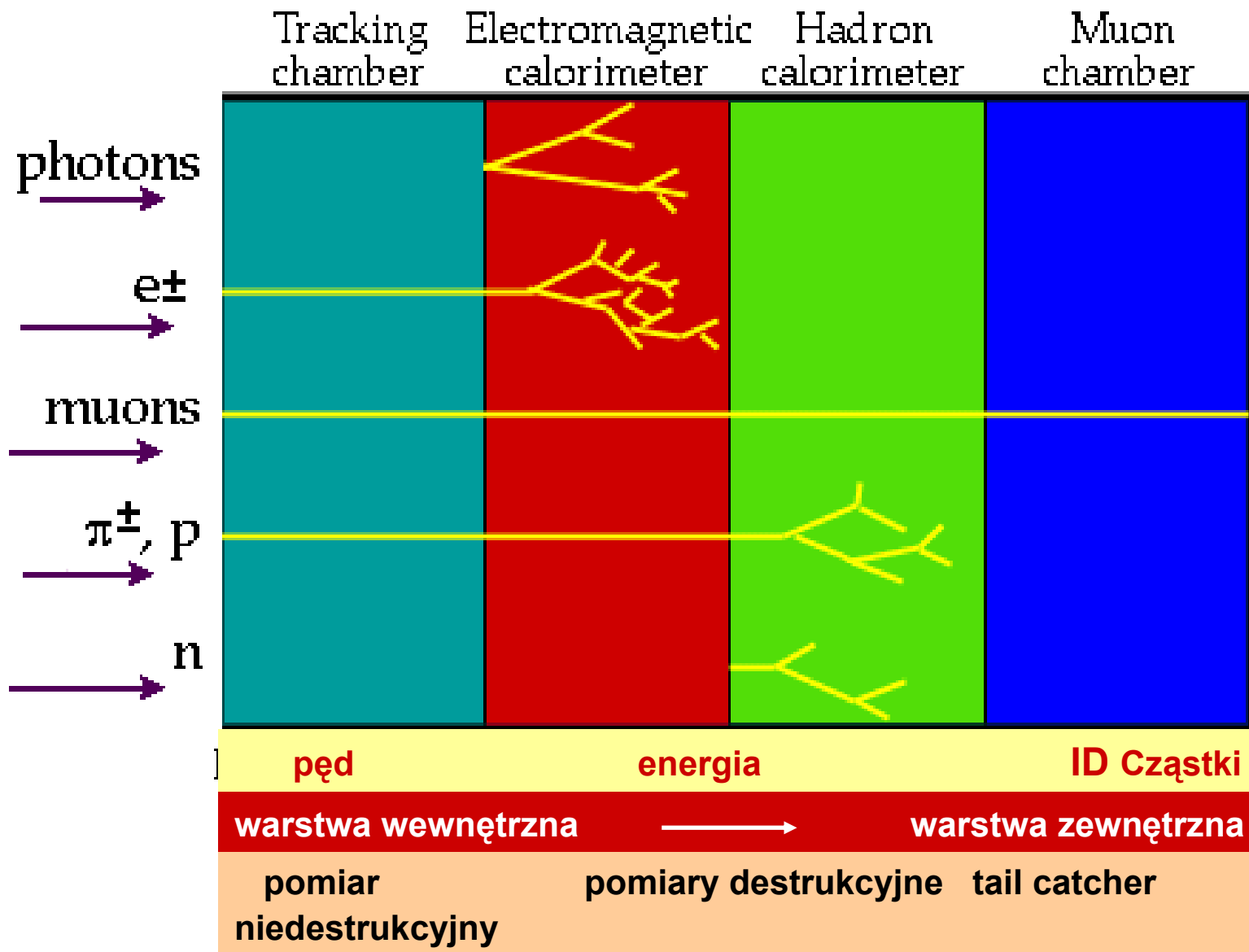
Metody identyfikacji cząstek bazują na charakterystykach ich oddziaływania z materią :

- straty energii na jonizację dE / dx → pomiar prędkości, przy jednoczesnym pomiarze pędu definiuje masę cząstki → identyfikacja cząstki ($e / \mu / \pi / K / p / D$)
- promieniowanie Czerenkowa → pomiar prędkości, przy jednoczesnym pomiarze pędu identyfikuje cząstkę
prędkość cząstki można także wyznaczyć z czasu przelotu i promieniowania przejścia (nie omawialiśmy)
- kształt kaskady w kalorymetrach elektromagnetycznych i hadronowych
pozwała odróżnić cząstki elektromagnetyczne ($\gamma, e^\pm$) od hadronów
- miony oddziałują tylko poprzez jonizację,
nie oddziałują silnie (brak kaskady hadronowej), aż do bardzo wysokich energii nie generują kaskady elektromagnetycznej
- neutrino oddziałują tylko słabo,
identyfikacja ich oddziaływań wymaga dedykowanych eksperymentów przy użyciu detektorów o dużej masie

Detekcja i identyfikacja cząstek

Cząstka	Metoda detekcji
$\pi^\pm, K^\pm, \bar{p} / p$	komory dryfowe / liczniki krzemowe w polu magnetycznym identyfikacja np. w licznikach Czerenkowa kalorymetr hadronowy
$e^\pm$	detektory śladowe tak jak dla pionów, kaonów i protonów kalorymetr elektromagnetyczny
$\mu^\pm$	detektory śladowe tak jak dla pionów, kaonów i protonów b. przenikliwe cząstki, w kalorymetrze elektromagnetycznym kaskadują dopiero przy b. wysokich energiach
fotony	kalorymetr elektromagnetyczny
neutralne hadrony n, K_L^0	kalorymetr hadronowy
neutrino	cząstki oddziałujące tylko słabo praktycznie nie oddziałują w detektorach

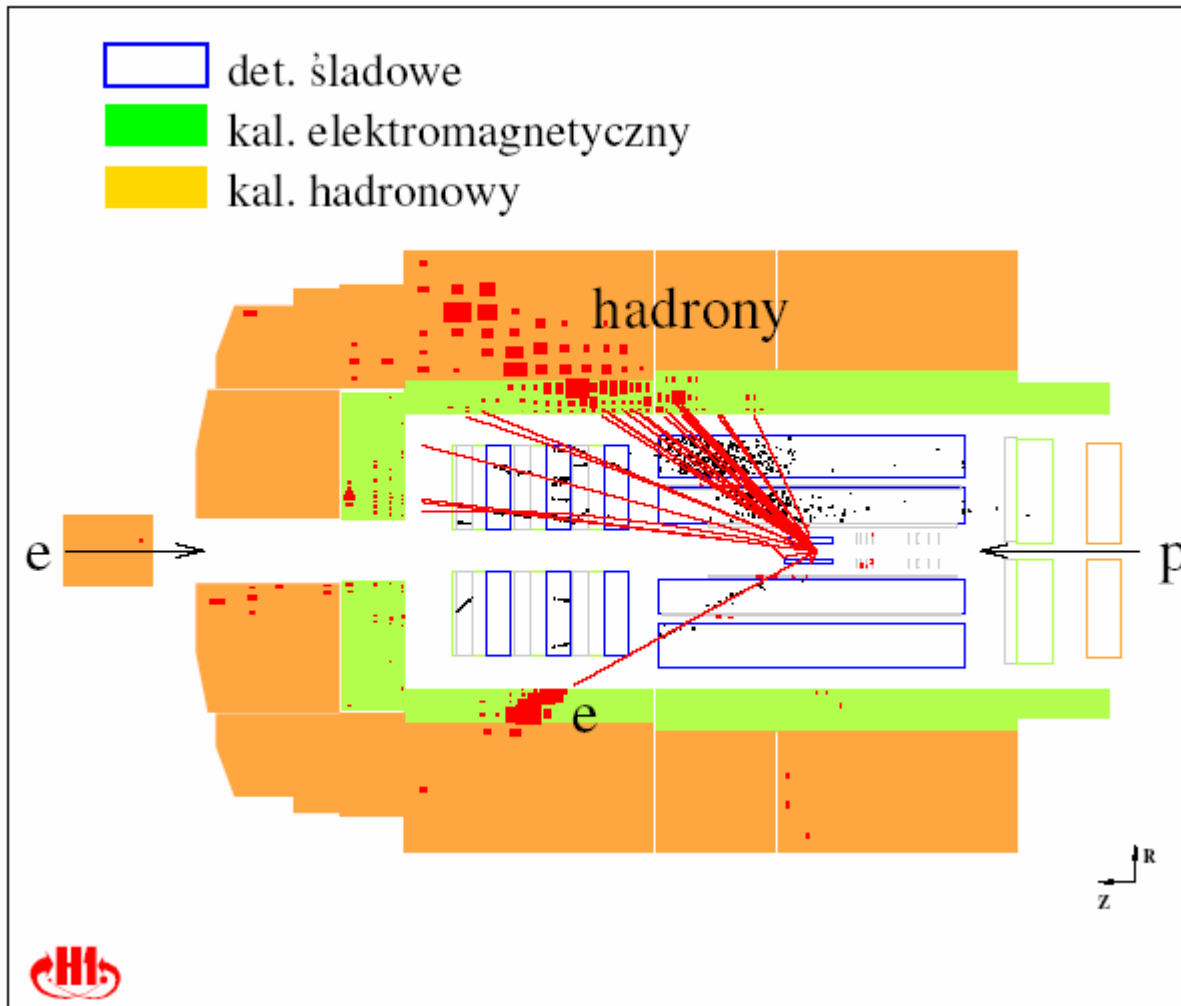
Detekcja i identyfikacja cząstek

Cząstka	Sygnatura
$\pi^\pm, K^\pm, \bar{p} / p$	śląd + kaskada hadronowa
$e^\pm$	śląd + kaskada elektromagnetyczna
$\mu^\pm$	śląd w najbardziej zewnętrznych detektorach brak kaskady w kalorymetrze elektromagnetycznym (cząstka w minimum jonizacji)
fotony	brak sygnałów w detektorach śladowych, kaskada elektromagnetyczna
neutralne hadrony n, K_L^0	kaskada hadronowa
neutrino	brakująca energia w przypadku
$J/\psi, Y, W, Z, H, t$	szybki rozpad $\rightarrow$ masa niezmiennicza

Eksperyment H1

Przypadek rozpraszania $e^- + p \rightarrow e^- + X$

Ważne eksperymenty ostatnich lat

Eksperymenty na zderzaczach e^+e^- , ep, pp i $p\bar{p}$

eksperyment	akcelerator	energia	status
ALEPH, DELPHI, L3, OPAL	LEP e^+e^- CERN	100 + 100 GeV	zakończone zbieranie danych
H1, ZEUS	HERA $e^\pm p$ DESY / Hamburg	27.5 + 920 GeV	zakończone zbieranie danych
BaBar	PEP II e^+e^- SLAC / USA	3 + 9.1 GeV	zakończone zbieranie danych
BELLE	KEKB e^+e^- Japonia	3.5 + 8 GeV	zakończony I etap
CDF, D0	Tevatron $p\bar{p}$ Fermilab / USA	1 + 1 TeV	koniec zbierania danych, X 2011
T2K	J-PARC $\nu_\mu \rightarrow \nu_e$ Japonia		działa od XI 2009
ALICE, ATLAS, CMS, LHCb	LHC pp CERN	3.5 + 3.5 TeV	działa od końca 2009

Podsumowanie :

Główna tematyka badań w fizyce cząstek koncentruje się na :

- **sprawdzaniu przewidywań Modelu Standardowego (SM)**
w najbliższej przyszłości poszukiwania skalarnego bozonu Higgsa będą bardzo intensywne (Tevatron, LHC)
- **poszukiwaniu nowych cząstek wynikających z wyższych symetrii**
cząstki supersymetryczne, leptokwarki, ...
- **badaniu niezachowania symetrii CP w rozpadach mezonów B i K**
zderzacz elektron – pozyton
- **badaniu / poszukiwaniu plazmy kwarkowo-gluonowej**
- **badaniu oscylacji neutrin**

Wykłady

<http://www.ifj.edu.pl/cmstest>

Zakładka :

Edukacja → Zajęcia dla studentów UJ → Wykłady - wybrane teksty → 2010 / 2011

Podręcznik np. D. Perkins "Wstęp do fizyki wysokich energii"

Zachęcam do udziału w szkole :

European Summer Campus, Strasbourg, 6-13.07.2011

Between two infinities : Particle Physics, Astroparticles and Cosmology

<http://esc.u-strasbg.fr/index.php>

Składanie wniosków do 5.06.2011

lidia.goerlich@ifj.edu.pl

Dodatkowe przeżrocza nt. wybranych eksperymentów fizyki cząstek
(nie były omawiane na wykładzie)

Laboratorium **CERN** (European Organization for Nuclear Research) pod Genewą

Eksperymenty **ALEPH, DELPHI, L3, OPAL**
na wielkim zderzaczu elektronów i pozytonów **LEP**
LEP (**L**arge **E**lectron **P**ositron **C**ollider) 1989 - 2000

- wiązki e^+e^- o maksymalnym pędzie 104.5 GeV / c
- tematyka naukowa
  - badania bozonów pośredniczących Z^0 i $W^\pm$
  - badania cząstek z ciężkimi kwarkami c i b
  - poszukiwanie nowych cząstek (bozonu Higgsa, cząstek supersymetrycznych)

Krakowskie grupy fizyków, inżynierów i techników uczestniczyły w eksp. DELPHI

Liczba zapachów lekkich neutrin

1990 Określenie liczby zapachów lekkich neutrin $N_\nu = 3$

Kołowy zderzacz $e^+ e^-$ LEP w CERN – fabryka bozonów Z^0

→ precyzyjna weryfikacja przewidywań **Modelu Standardowego**, opisującego oddziaływania silne i elektroślabe
(teoria oddziaływań silnych - chromodynamika kwantowa + zunifikowana teoria oddziaływań elektromagnetycznych i słabych)

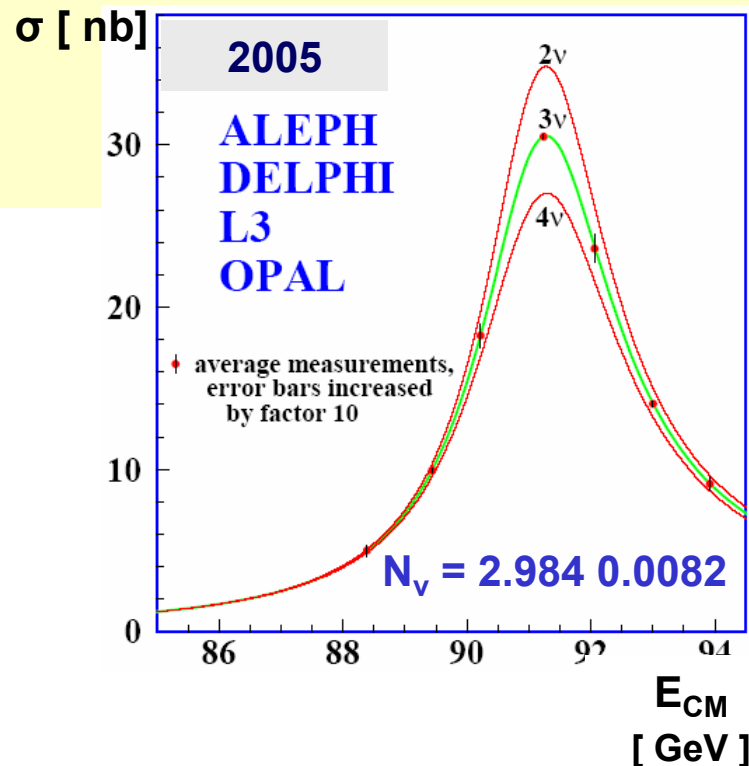
pomiar szerokości bozonu Z^0

istnieją 3 zapachy lekkich neutrin

przekrój czynny $\sigma(e^+e^- \rightarrow Z^0 \rightarrow \text{hadrony})$

w funkcji energii w układzie środka masy

Eksperymenty **H1** i **ZEUS**

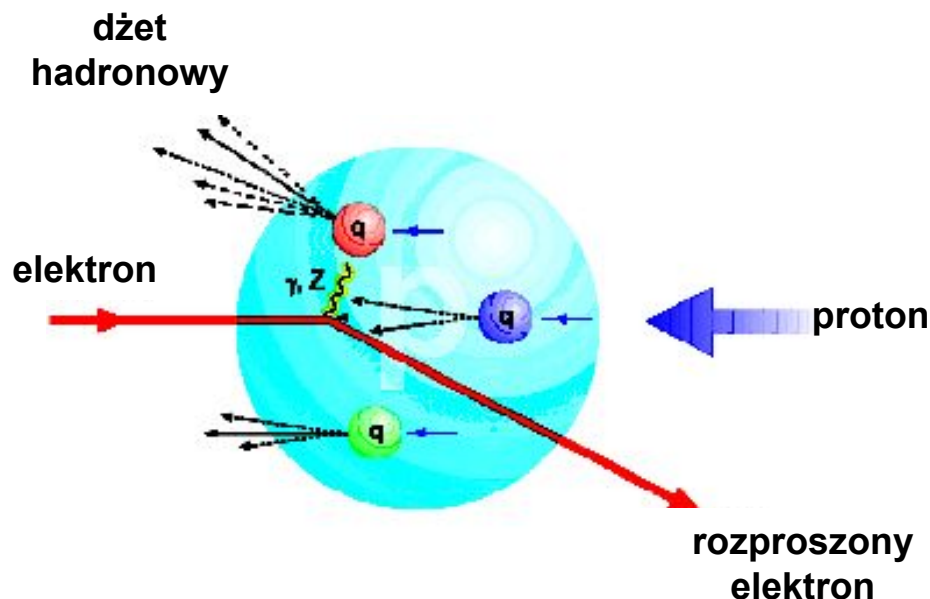
na jedynym na świecie zderzaczu elektron - proton **HERA**

HERA (**H**adron **E**lektron **R**ing **A**nlage) 1992 - 2007

- zderzenia e^+ / e^- o energii 27.5 GeV z protonami o maksymalnej energii 920 GeV

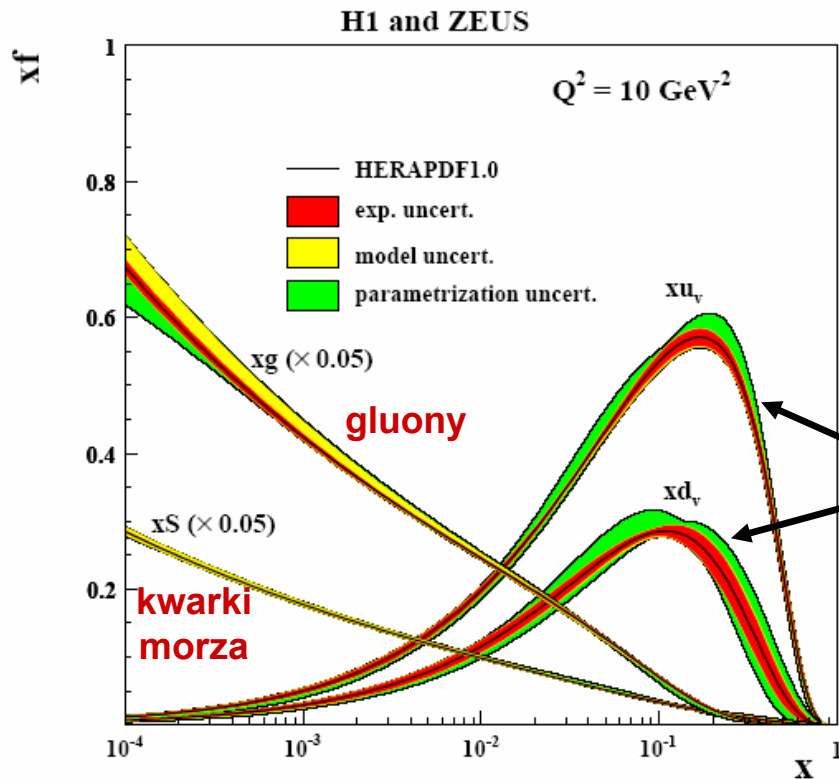
Głęboko nieelastyczne rozpraszanie
elektron – proton

→ badania struktury protonu do odległości rzędu 10^{-18} m

Krakowskie grupy fizyków, inżynierów i techników uczestniczyły w eksp. H1 i ZEUS

- Badania struktury protonu
- Testowanie teorii oddziaływań silnych : chromodynamiki kwantowej
- Poszukiwania nowych cząstek

Podręcznikowymi wynikami z HERA są funkcje rozkładu partonów :
kwarków walencyjnych,
kwarków morza i gluonów w protonie.

kwarki walencyjne

x – bezwymiarowa zmienna, definiująca ułamek pędu protonu uniesiony przez parton, na którym rozproszył się elektron

Fabryki mezonów B

- **SLAC** National Accelerator Laboratory w Stanford / USA
eksperyment **BaBar** na kołowym zderzaczach elektronów i pozytonów **PEP II**
- Laboratorium **KEK** w Tsukubie / Japonia
eksperyment **BELLE** na kołowym zderzaczach elektronów i pozytonów **KEKB**
- **Fabryki mezonów B** : $e^+e^- \rightarrow \Upsilon(4S) \rightarrow \bar{B}B$, ponad milion par $\bar{B}B$ / dzień
piękne mezony B składają się z kwarka lekkiego i ciężkiego kwarka b :
 $B^+ = \bar{u}b$, $B^0 = \bar{d}b$, $B_s = \bar{s}b$
- **Tematyka badawcza** : precyzyjne testy Modelu Standardowego (MS)
i poszukiwania Nowej Fizyki (wykraczającej poza MS)
w tym badania zjawiska łamania parzystości kombinowanej CP w rozpadach B
(parzystość przestrzenna $P \quad r \leftrightarrow -r$, sprzężenie ładunkowe C cząstka $\leftrightarrow$ antycząstka)

Krakowska grupa fizyków, inżynierów i techników uczestniczy w eksp. BELLE

Nobel 2008 : Makoto Kobayashi i Toshihide Maskawa

” za odkrycie mechanizmu złamanej symetrii, przewidującego istnienie przynajmniej trzech rodzin kwarków w przyrodzie” (50% nagrody)

czyli za wyjaśnienie jak uzyskać łamanie CP w Modelu Standardowym

Wyniki eksperymentów **BaBar** i **Belle**, potwierdzające model KM, przyczyniły się do przyznania tej nagrody Nobla.

Obydwa eksperymenty zostały wymienione w komunikacie prasowym Komitetu Noblowskiego.

Eksperymenty **CDF i D0**

na zderzaczach protonów i antyprotonów **Tevatron**

- odkrycie kwarka t
- badania cząstek z kwarkiem b
- **poszukiwania nowych cząstek, w szczególności bozonu Higgsa**

- **Program badań z wiązkami wtórnymi –**

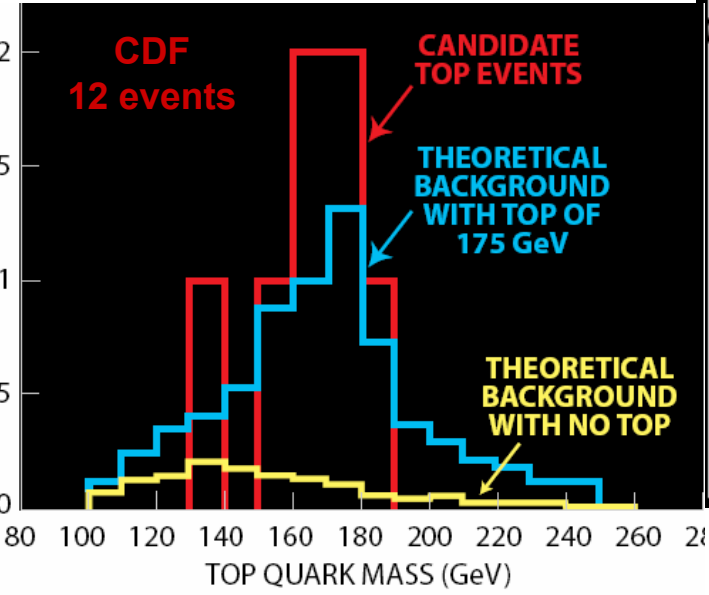
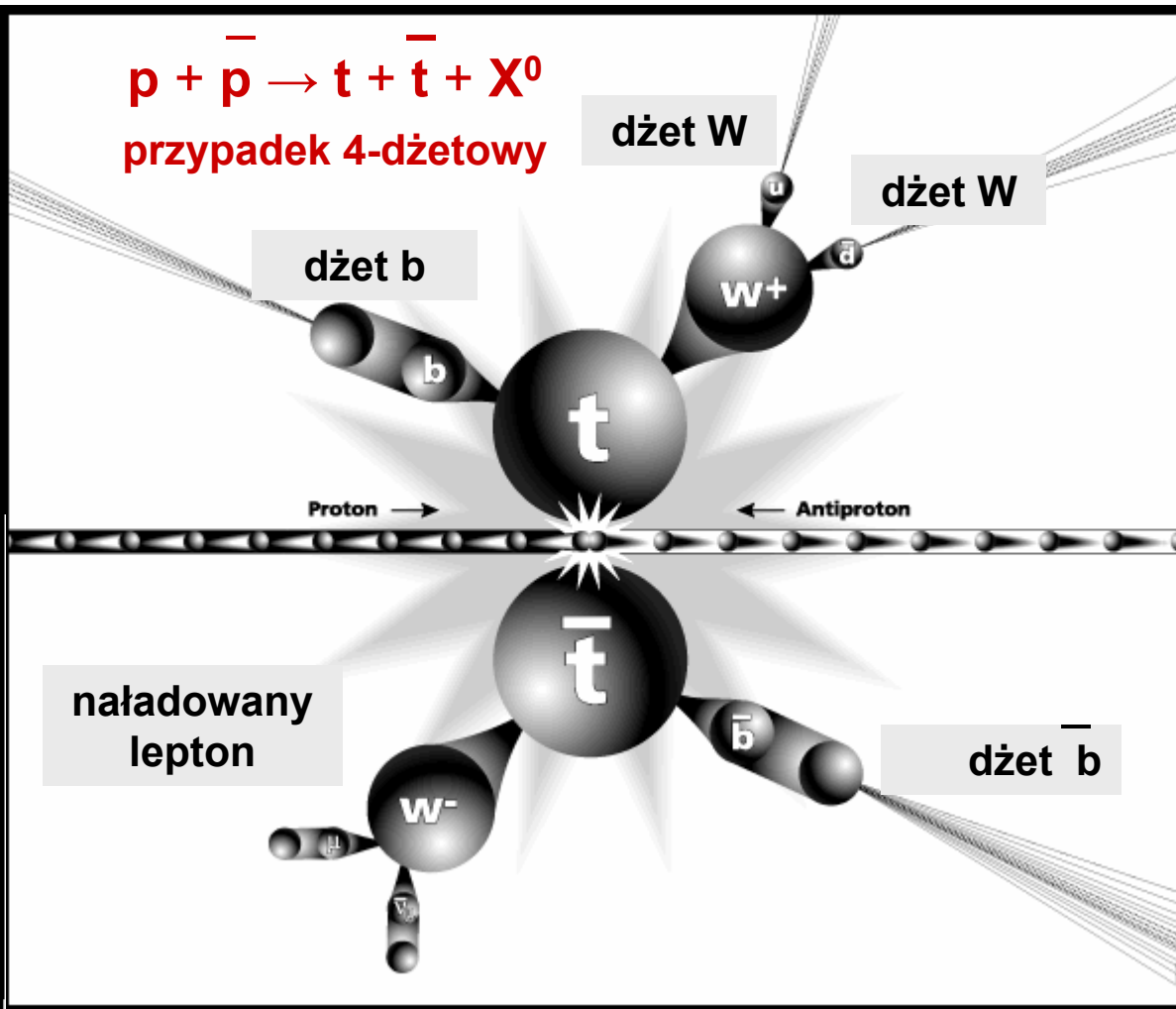
2000 - pierwsza obserwacja neutrina taonowego, ν_τ ,
stowarzyszonego z ciężkim leptonem τ ($M_\tau \sim 1777$ MeV)

● 1995 Odkrycie kwarka t (truth / top, trzecia generacja kwarków, Q = +2/3)

Eksperymenty CDF i D0 na zderzacz proton – antyproton w Fermilabie ($E_{CM} = 1.8 \text{ TeV}$)

Kwark t jest b. niestabilny
 ($\tau \sim 10^{-25} \text{ s}$) i po kreacji rozpada się zbyt szybko, aby utworzyć jakiegokolwiek hadrony

Dominujący kanał rozpadu t
 $t \rightarrow b + W^+$ ($m_t \gg m_W$)
Rozpady W^+
 $W^+ \rightarrow q_1 + \bar{q}_2$ i $W^+ \rightarrow l^+ + \nu_l$

(2008) $M_{top} = 170.9 \pm 1.1 \text{ (stat)} \pm 1.5 \text{ (syst)} \text{ GeV } / c^2$

Model Standardowy :

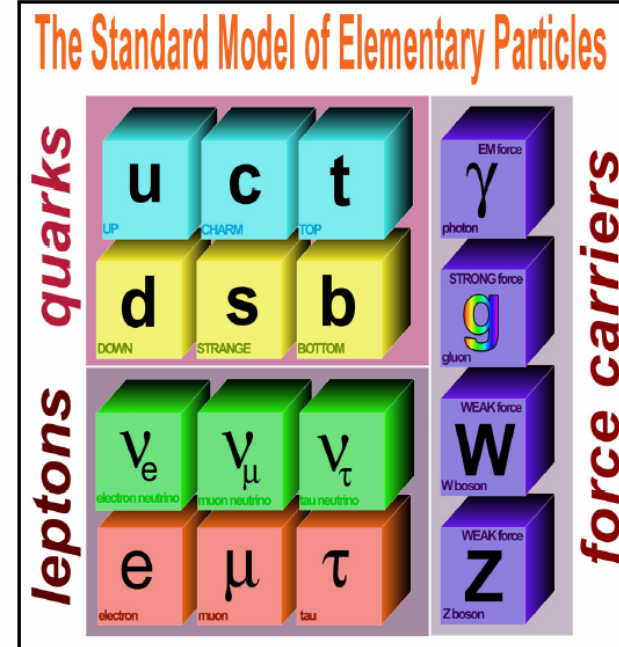
3 rodziny kwarków i leptonów o spinie $1/2$

Neutralne leptony – neutrina i antyneutrina :

- oddziałują tylko słabo
- neutrina i antyneutrina – jedyne fundamentalne fermiony o masie równej zero
- w Naturze istnieją tylko **lewoskrętne neutrina** oraz **prawoskrętne antyneutrina**
- oddzielne zachowanie 3 liczb leptonowych

$$L_e, L_\mu, L_\tau$$

Rodziny leptonowe :
naładowany (e, μ, τ) i
neutralny lepton (ν_e, ν_μ, ν_τ)

Dane ze zderzacza e^+e^- LEP (pomiar szerokości rezonansu Z^0) są zgodne z istnieniem tylko 3 zapachów neutrin (ν_e, ν_μ, ν_τ)

Silna ewidencja doświadczalna na oscylacje neutrin :

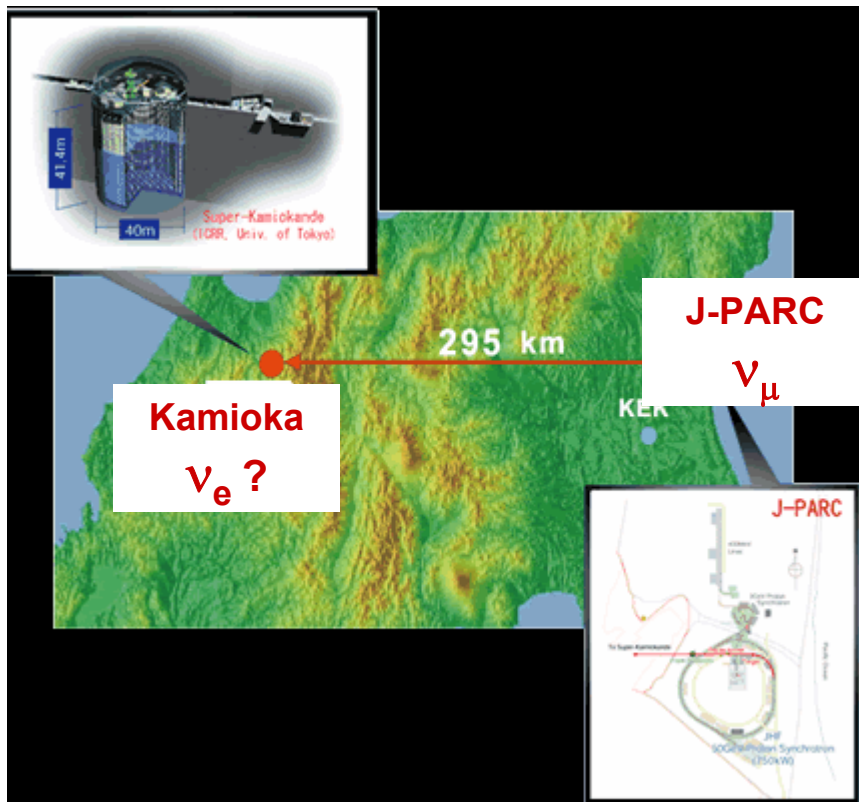
eksp. ze słonecznymi, atmosferycznymi, reaktorowymi i akceleratorowymi neutrinami

- przynajmniej 2 typy neutrin mają masę i 3 zapachy leptonowe się mieszają
- Model Standardowy wymaga modyfikacji

J-PARC (Japan Proton Accelerator Complex), Tokai

Nowy ośrodek akceleratorowy z synchrotronem protonowym ($E_p = 50 \text{ GeV}$) dostarczający bardzo intensywne wiązki protonów, a tym samym intensywne wiązki wtórnych, w tym również neutrinowych

Eksperyment **T2K** - badania oscylacji neutrin

Akceleratorowy eksperyment z długą bazą pomiarową

Zasada działania:

Poszukiwanie sygnałów oddziaływań neutrin elektronowych w detektorze **SuperKamiokande** (wodny detektor Czerenkowa) pochodzących z oscylacji pierwotnych neutrin mionowych produkowanych w laboratorium **J-PARC**.

$$\nu_{\mu} \rightarrow \nu_{e} ??$$

Krakowska grupa fizyków, inżynierów i techników uczestniczy w eksp. T2K

Wielki Zderzacz Hadronów **LHC** (**L**arge **H**adron **C**ollider) w **CERN**

Eksperymenty **ALICE**, **ATLAS**, **CMS**, **LHCb**

Bardzo dobre działanie detektorów Pierwsze analizy / publikacje

zderzacz protonów

$$E_{\text{CM}} = 3.5 + 3.5 = 7 \text{ TeV}$$

(docelowo 14 TeV)

Krakowskie grupy fizyków, inżynierów i techników uczestniczą w eksperymentach **ALICE**, **ATLAS** i **LHCb**

- poszukiwanie cząstki Higgsa – ostatniej brakującej cegiełki Modelu Standardowego

Skalarna cząstka Higgsa związana z mechanizmem spontanicznego łamania symetrii w zunifikowanej teorii oddziaływań elektroslabych Modelu Standardowego

- bogaty program fizyki b (łamanie parzystości CP – eksp. **LHCb**)
- badanie własności plazmy kwarkowo-gluonowej (zderzenia ciężkich jąder – **ATLAS**, **ALICE**)
- Poszukiwanie cząstek supersymetrycznych (Nowa Fizyka)

LHC – fabryka supersymetrii ??

Supersymetria – symetria łącząca cząstki o różnych spinach fermion ↔ bozon